

КОНРАД БЕРКОВІЧІ

ІЛІЯНА

КНИГОСПІЛКА

КОНРАД БЕРКОВІЧІ

І Л І Я Н А

Переклав з англійської мови
О. Бургардт

КНИГОСПІЛКА

Друкарня Київської Філії Книгоспілки
вул. Свердлова 8.—Зам. № 572
Київ. Окрліт № 1922
Тираж 3.000
1927

І Л І Я Н А.

Стара фортеця на Дунаї, де Ібраїл паша, ватажок мамелюків, намагався збудувати нову державу, з давніх-давен була на Балкані центром для всіх циганських музик. Звідти, мов ті нитки, що йдуть від центра павутиння, ішли шерезами цигани з скрипками під пахвою і цимбалами за плечами. Вони розходились по всій країні, у неділю грали по корчмах, де люд танцював, і на весіллях у селян та бояр, що жили по берегах коло Карпатського підгір'я.

Тут у місті Браїлі, що дістало свою назву від Ібраїла паші, жив циган скрипач Мітіка. Жило там коло сотні скрипачів не гірших за нього, але Мітіка мав таку славу, що всі його шукали й запрошували до себе. Високий, смуглявий, з хвилястою гривою блискуче-чорного волосся, з промінистими очима, що сиділи глибоко і горіли мов ті вуглі, з м'яким вусом, що звішувався на пристрастні губи, Мітіка ніколи не виходив із Браїли шукати собі праці; ніколи не вискакував наперед, коли хтось заходив до корчми, щоб запросити оркестру на гулянку, або на весілля.

Він тоді лише відкликався, коли хтось приходив виключно за ним, або коли людина, вислухавши інших музик, незадоволено хитала головою. В таких випадках цигани казали: „Тобі треба взяти Мітіку“. Мітіка тоді повільно під-

водився з свого крісла, виходив з-за столу й казав: „Це я Мітіка“. Але ніколи він у корчмі не грав на пробу, як це робили інші, бо коли людина не знає, хто такий Мітіка, то не варто для неї грати.

Багато різних казок та легенд оповідали про Мітіку; казали люди, що смичок у нього заворожений, що коли він грає, то зачаровує людей і тоді робить з ними все, що хоче. Багаті висипали золото із своїх гаманців до Мітікіних кишень і ставали бідними людьми. Жінки кидали своїх чоловіків і йшли за циганом, куди він їх кликав, вабив, занаджував і заманював. Оповідали, як з рушницею в руках приходили розлючені чоловіки й шукали Мітіку, щоб забити його. Але коли Мітіка починав для них грати, зброя у них випадала з рук, вони схилялись циганові на плече, плакали й просили його повернути жінку, яку він забрав.

Якоїсь ночі Мітіка грав на весіллі у рабина, що видавав свою дочку. Він присягається, що й досі не знає, як це сталось. Наречена була така гарна і вона заворожила його смичок; він грав таких чудових пісень, яких ніхто ще не чув. Ще вдосвіта наречена нишком вийшла з під намету і втікла з циганом. Він і тепер присягається, що не знає, як це сталося; на другий день опинився він за сто миль від міста з молодою нареченою на руках. Коли скандал трохи втих, Мітіка з дівчиною повернувся до Браїли. Батьки й родичі зріклися її, і тоді вона, усім на зло, вийшла за музику.

Трохи згодом у Сари народилася дочка. Батьки назвали її Іліяною. Сім'я жила в домі, що стояв поодаль від циганського і дуже далеко від єврей-

ського кварталу. То був старий дім з червоної цегли, збудований на руїнах старої фортеці Браїла паші. Цей дім був схований за акаціями, і звідти видно було Дунай. Тут єврейка, жінка цигана, проводила довгі дні й ночі, бо чоловіка часто не було вдома: він або грав десь на весіллі, або десь ховався від якогось лютого бояра, що в нього він украв жінку або дочку. Смичок Мітікін все ще був заворожений; золото, як і раніш, текло до його кишені, а дівчата й жінки так само йшли за ним, часто навіть проти його волі.

Як минуло Іліяні 10 років, вона вже почала розуміти, чому часами сердиті люди загрожували ножами, пістолями, лаялись і плакали, цілими днями чатували поблизу їхнього дома, або вибивали вікна цідками й камінням. Вона тепер знала, чого мати без кінця плаче. Вона розуміла матір, коли та намагалась заспокоїти розлючених чоловіків, запевняючи, що вона не причетна до того, що сталося, що не знає, де її чоловік, і що сталося це не через його провину, бо то якась відьма заворожила його смичка. Мітіка, присягалась вона, не може за це відповідати, він не винуватий. Звичайно вона кінчала тим, що брала себе за приклад.

„Ось, подивіться на мене! Я, єврейка, дочка єврейського рабина, з-під намету втікла від свого нареченого і пішла, куди покликав мене його смичок. Це не моя вина, Ніхто тут не винний. Така вже його доля проклята“.

Добрі забобонні люди з сльозами на очах дивились один на одного, хитали головою і мирилися з цим. Жінка мала рацію. Вони верталися додому і чекали там розв'язки. І ось одної ночі, Мітіка вертався додому в покайному настрої.

Через тонку стіну, що відділяла її від батькової кімнати, Іліяна чула, як плакала мати. Вона чула, як захищав себе батько і казав матері ті самі слова, що вона казала людям: „Це-ж не моя вина. Смичок зачарований“. І він брав її саму за приклад.

„Згадай, що ти зробила! Ти пам'ятаєш, як це сталося? Чи можеш ти відповідати за це, або чи можу я відповідати?“ І він плакав. О, як же-ж він плакав.

Жінка тоді переставала його обвинувачувати і тільки кляла свою долю, що віддала її під владу чарам цього чоловіка і його завороженого смичка. Другого ранку вкрадена дочка або жінка верталась до свого дому, і скрипач знову йшов через місто з скрипкою під пахвою, знов заходив до кав'ярні, де сміючись його зустрічали товариші. За чаркою вина Мітіка смакував цю історію. А молодші музиканти, що не мали свого місця за столом, стояли навколо і, роззявивши рота, з широко розплющеними очима слухали Мітікіних оповідань. І справді-ж дивно було, що Мітіка має таку владу над білими людьми! Чи-ж мало було музик, що грали навіть краще за нього? І слухаючи цих оповідань, люди не так дивувались, як жаліли його. Бо були певні, що кінець цьому буде паганій. Така вже його доля чекає, що зітне його куля або холодний клинок, дарма що смичок його заворожений.

Але Іліяна любила свого батька, хоч і багато мук прийняла від нього мати. З самого ранку вона чекала, коли він повернеться з весілля або гулянки. І який-же нудний для Іліяни був тиждень, коли не траплялось нічого. Для Іліяни батько був героєм. А коли траплялося таке, що від нього

плакала мати, і що приносило нещастя иншим людям, то для неї то було тільки доказом його великої влади.

І ось, одного дня, коли Мітіка знов утяв якусь штуку, мати Іліянина була забита кулею, що пробила вікно, коло якого вона сиділа, чекаючи на чоловіка. Коли через кілька днів циган повернувся і довідався про те (жінка була вже похована), він посивів за одну ніч. Тоді—оповідають люди—смичок Мітікин втратив свою чарівну силу, а разом з тим сам Мітіка втратив свою владу над чоловіками й жінками. Він зробився звичайним скрипачем, як инші, перестав бути найкращим у місті. Гра його вже не подобалась боярам і купцям. Його запрохували менше й менше, і часами цілими тижнями він сидів без діла; а коли грав, люди з нього глузували. „Ну що-ж Мітіко! Поглянь-но, усі жінки ще тут“.

Розгніваний, він втопляв свої очі в яку небудь жінку й грав, щоб причарувати її. Але жінки сміялись і ще більше глузували з нього. Траплялось, що побачивши гарну жінку, він думав, що старі чари повернуться до його смичка. Але струни були наче мертві, мов натягнуті на шматок олива. Його холодні пальці не могли їх нагріти і повернути їм життя. Як він не натирав його каніфоллю, смичок скрипів і пищав. Його драгувало, коли він чув свою власну гру і не дивувався, коли його не запрохували, або коли його навмисне кликали до себе, щоб трохи поглузувати.

„Ну що-ж, Мітіко? Золото все ще у наших кишенях, а жінки всі ще тут. Що з тобою сталося, цигане“?

Іліяні повернуло на п'ятнадцяту весну; шкіра її була біла, а шия вкрита тонкою сіткою жил.

Вона унаслідувала від батька гострі куткуваті риси, а від матери м'яку округлість тіла й білий колір шкіри, а також здібність володіти своїми поривами, скоряти їх своїй волі. Вона була одночасно й циганка і єврейка.

Мітіка після жінчиної смерті, раптово постарів, зробився м'який і лагідний і міг тепер оповідати дочці про себе з такою байдужістю, ніби оповідав про когось иншого.

Історія про те, як він викрав Іліянину матір героїзмом переходила всі инші його оповідання. Цілими годинами батько з дочкою сиділи увечері на уквітчаній веранді, звідки крізь сітку зеленого листа видно було Дунай, і циган оповідав про минулі часи. Іліяна стежила за тим, як пропливали човни та пароплави, та слухала батькових оповідань. Довга турецька шхуна з півмісяцем на головній щоглі, з палубою, веритою кругами і линвами, грецькі каюки, що легко черкались блискучих синіх хвиль, пливли одні за одними, і чути було, як стиха співають веслярі. Широкі татарські барки із Добруджі окликали кермачів на плотах, тяжко навантажених лісом, нарубаним у Молдавії, що сплавлявся до гирла Дунаю, де він навантажувався на океанські пароплави, що розвозили його по всіх частинах світу. Але Мітіка нічого не бачив. Він оповідав дочці про минуле.

„Я завжди кохав твою матір. Завжди я до неї повертався. О, коли-б вона могла мене зрозуміти! Але вона не могла цього. Вона тільки мучилась. Вона ніколи не могла зрозуміти. Вона була иншої крові. Циганка мене-б зрозуміла“:

Він плакав, а Іліяна заспокоювала його: „Ну що-ж! ти, тату, справжній мужчина; такого, як ти, і я коли небудь покохаю. Я не вірю, що твій

смичок був зачарований. Ти просто справжній чоловік. Такого, як ти, завойовника, кохають справжні жінки. Я вийду тільки за такого, що за ним раді будуть піти тисячі жінок і кинути все на світі. Але що сталося з тобою? Ти так швидко постарів“!

Якогось дня Мітіка привів з собою молодого цигана. Він звався Степаном. Коли Іліяна його побачила, то подумала, що це образ того чоловіка, що про нього вона мріяла. З вигляду він був такий схожий на батька. А коли він грав на скрипці, то їй здавалося, що він грає так само, як батько грав до материнної смерті. Звуки, що вихоплювалися з-під Степанового смичка, були молоді й бадьорі, мов ті ягнята, що граються на гірському схилі.

Цього вечора Мітіка з юнаком пішли грати на якомусь весіллі. Коли Мітіка повернувся другого ранку, дочка його спитала: „А де-ж Степан“?

„Він пішов додому спати“, відповів батько.

„Спати“? повторила Іліяна. Вона чекала, що Степан прийде до неї. А він пішов спати. Коли він увечері прийшов до хати з червоної цегли, його мелодії Іліяні вже не видавались такими жагучими й молодими, як напередодні, дарма що грав він так гарно, як і тоді. Мітіка сказав, що на годину піде геть по справах. Коло дверей він підморгнув Степанові. Іліяна чекала, що як тільки двері зачиняться за батьком, Степан оплете її руками, стисне в обіймах. Замість того юнак неспіливо почав крутити в руках скрипку, перебирати струни, волосся на смичку. Іліяна, ходячи по хаті і ніби-то щось прибираючи, скося поглядала на нього. Що далі, він ставав неспілівіший. Старі дерев'яні дзигарі на стіні з одною

тільки годинною стрілкою, показували, що Мітіка скоро повернеться. Іліяна стежила за стрілкою, що непомітно пересувалась, і її захоплення юнаком проходило. Чого він такий боязкий? Хіба-ж її батько був такий несміливий з жінками? Ні, тільки відважного вона покохає.

Нарешті Степан підвівся з крісла і, наблизившись до Іліяни, сказав тремтячим голосом: „Іліяно, я тебе кохаю“.

„Ти кохаєш?“ скрикнула вона глузуючи, сердито ховаючи за спиною свої руки. „А скільком дівчатам до мене ти казав це?“

„Ні одній“, запевняв він. Губи його тремтіли, і він ступив ще крок наперед.

„Ні одній“? повторила вона. „Я гадаю, що ти ще більше боявся, коли казав їм це. Знаємо вас“. І вона головою показала на двері: „Кохаю“ кажуть не тій жінці, яку справді кохають, а тій, якій наважуються це сказати“.

Юнак посмішав, ступив ще крок наперед і простяг до неї руки.

„Іліяно, я тебе кохаю“.

„А скількох дівчат ти поцілував до мене“? спитала Іліяна спинивши його рукою.

„Нікого, Іліяно. Присягаюсь, що нікого“.

„Тоді йди, перецілуй інших, а потім приходь мене цілувати“, саркастично порадила вона йому й вийшла з хати. Вона сховалася за великою акацією і звідти стежила за Степаном, що, схиливши голову, пішов геть, хитаючись мов п'яний.

„Гарний хлопець“, сказав Мітіка до дочки, повернувшись до дому. „Де-ж він? Чого-ж він так швидко пішов“?

„Де? Він пішов. Казав мені, що не цілував ні одної дівчини“, засміялась вона. „Ні одній з

них не казав, що кохає її. І хоче, щоб я його покохала; чоловік, що ніколи не поцілував ні одної жінки! А має вже 20 років! Ха, ха“!

І батько пишався, що має таку дочку. Він почав менше й менше навідуватися до кав'ярні, де сиділи його товариші. Він краще залишався з дочкою, щоб вести з нею розмови. Часами він спинявся на якому небудь музиці-цигані і запрохував його до себе. Але завжди юнаки були надто несміливі, щоби сподобатися Іліяні. І коли вони казали, що кохають уперше і кохають її єдину, вона ще більше ними нехтувала.

Мітіка пишався і сам почував себе молодшим, коли бачив, як дочка поводить ся з юнаками.

„Я сама собі когось пошукаю“, сказала якогось дня Іліяна батькові. „Ті, кого ти приводиш, уже старими народились на світ“.

Вона накинула на себе коштовну різнобарвну шаль, пригладила свої чорні коси, вдягла на шию найкраще намисто з срібних і золотих дукачів і пішла через місто з високо піднятою головою, на всі боки кидаючи погляди, ніби на бій викликаючи юнаків, що стежили за нею, як вона йшла вулицею. „А ну, хто з вас наслідиться підійти до мене? Хто наважиться завоювати мене?“ Ніхто не підходив. Так їй сподобалась ця гулянка, що на другий, третій день вона знов пішла. О певній годині на неї вже чекали. Молоді цигани грали, коли вона з гордо піднятою головою проходила повз них. Пристрастні співи неслись за нею услід, коли вона спускалась до річки й поверталась назад. І коли вона дивилась на сині води, або кидала хлібні кришки чайкам-рибалкам, що ринали за ними у воду, юнаки складали любовні пісні і рапсодії, що їх вони уночі грати-

муть під її вікном. Небагато з них були такі щасливі, що їх запрохано посидіти з нею на веранді і подивитись на човни, що пливають річкою. Ї горе тим щасливцям! Палка циганка казала їм такі речі, що їм соромно було признаватись перед товаришами. Де-котрі покидали місто й не повертались. Ходила чутка, що багато з них потопилося.

І коли хто-небудь залицявся до інших циганок, що були далеко кращі за Іліяну, то здавалось, що їм діставалося те, чого Іліяна зріклась. Якби схотіла, то вона мала-б для себе кожного з них. І дівчата говорили про Іліяну з обуренням. Вони казали: „Вона безсердечна. Вона тільки зневажає нас“. Але старі жінки краще знали, у чім справа і казали: „Це циганська кров бореться в ній проти другої крові“.

Так за рік коло ніг її перебували всі юнаки і всіх вона відгоняла від себе. Їй треба було такого, щоб прийшов і взяв-би її, а всі вони тільки благали й плакали. Батько ніколи не благав і не плакав. Він брав силою. Жінки самі йшли до нього, коли він їх кликав.

Іліяна спускалась до берега, сідала на зеленій траві, де паслись коні, і, спустивши ноги у воду, стежила за човнами й сплавами і мріяла, що, може, Дунай принесе їй улюбленого.

Цілу весну вона чекала і надіялась. Ціле літо вона тужила. Батько дивувався, що вона вже не шукає розмов з ним.

П'ять років минуло, як померла „еврейка“. Його пальці знов ставали теплими, коли торкалися струн, а смичок його менше скрипів і пищав. В кав'ярні люди починали казати: „До Міткіного смичка повертається чарівна сила. Волосся його почорніло на скронях“.

Але Іліяна втратила охоту слухати його оповідань. Вона сиділа на березі, спустивши ноги по коліна у воду. Від ранку до ранку вона там сиділа, задивляючись на сплави, що пропливали повз неї, і махаючи руками у відповідь на привітання і крики „ура“, що доходили звідти. Потрохи вона звикла до води, їй здавалось, що вона знає кожну хвилю. Кожна з них була мов жива істота, і кожна на свій лад жила, страждала, вмирала. Вона навіть надавала їм імен, імена тих красунів, що хотіли її завоювати. „Ось іде Стан“. „Ось за ним Василь. Василю, чого ти такий похливий? Чи ти мужчина? ти стара баба“!

А коли хвиля розбивалась коло ніг її, вона казала: „Ти вже не стукаєшся до мене. Йди, йди, завтра ти повернешся. Йди геть, геть далеко. Завоюй світ, а потім прийди і візьми мене. Але не плач, не благай. Влізь у вієно. Заткни мені хусткою рота. Побий мене, коли кричатиму. Будь мужчиною, справжнім мужчиною“.

І пароплави вона теж познавала. Тих, що приходили з другого берега і повертались назад, і тих, що йшли до самого Чорного моря. Щодня вона чекала, що річка принесе їй коханця, когось із далеких країв, що бачив тисячі інших жінок, що сотні їх цілував, що знав багатьох.

Якогось ранку на річці показався сплав, навантажений великими золотистими динями; правив ним молодий грек. Сплав плив за течією, а течія була швидка. Він проплив так швидко, що вона й не встигла розглядіти чоловіка, що сидів на веслах, або відповісти на його привітання. Але юнак побачив її і, наражаючи на небезпеку свого сплава, круто повернув і причалив недалеко від того місця, де сиділа дівчина. Це сталося так

раптово, рухи його були такі сміливі й швидкі, що Іліяна відразу стала на рівні ноги. Юнак зіскочив зі свого сплава і попростував просто до неї. Він був високий, смуглявий, стрункий і швидкий. Він ішов кроком ловця, що йде вслід за сарною, яку він поранив. Побачивши його, Іліяна раптом згадала, що руки й ноги в неї оголені. За розхристаної сорочки виглядала гола шия. Але думати про це не було вже часу. Вона ще не встигла підвести руки, як молодий грек схопив у долоні її голову і почав цілувати її в губи. Проти волі уста її розтулялись і відповідали на ці поцілунки. Одначе вона пручалась і видиралась з його обіймів.

Це були справжні поцілунки. Втікаючи від нього, вона збочувала що разу, як він наздоганяв її, так що голови їхні черкались. Юнак біг за нею лісом. Двічі вона видиралась і втікала так швидко, як тільки несли її ноги. Двічі вона його спинила гнівним рухом і вереском, коли він вже хотів її охопити.

„Слухай, мені треба з тобою поговорити“, сказав він, спинившись; він тяжко дихав, і голос його тремтів від хвилювання. „Цілими днями я стежив за тобою з того берега. Послухай, дівчино!“

Прудким струменем полилися її гнівні слова.

„Тому що я циганка з голими ногами й руками, ти думаєш, що мене можна цілувати? Ти думаєш можна? Ось воно що. Будь це дівчина з вашого села, ти-б не наважився. Я знаю, що ні. Спочатку ти-б з нею побалакав, потанцював, попросив-би свою матір піти до її матери. Ось як би ти зробив“.

Вихопившись, вона знов побігла і коли добігла до хати, він уже був далеко. Вона сердилась і на себе й на нього. Серце її колотилось, мов

хтось молотом глухо бив по ковадлу. Вона вийшла на веранду, звідки видно було те місце, де причалив сплав, навантажений золотистими днями. Вона побачила, як повернувся до сплава молодий грек. Він наче-б то хотів від'їхати, але спинився і подивився у той бік, де зникла дівчина. Дім був остільки закритий кущами і деревами, що його знизу не видно було.

Звідси молодий грек видавався Іліяні ще вищим, бо струнка його постать височіла на синьому тлі неба. Він сів коло сплаву понурій, зігнувши спину і схиливши на коліна голову. Далі вона побачила, як він підвівся і знов ніби намагався відштовхнути сплав від берега. Серце її поривалось, коли вона це побачила. Дунай гнівався. Хвиля була висока, шумлива. Плисти було небезпечно. Циганська кров намовляла її побігти на берег, обняти його за шию і попросити, щоб він залишився. Їй хотілося сказати йому, що він справжній мужчина, якого вона чекала цілими роками. На вустах вона ще почувала смак його теплих поцілунків. Двічі, боячись, що він вже від'їжджає, вона, що духу, збігала вниз і лише на півдорозі спинялась серед молодого лісу, Двічі матерня кров їй радила, що нерозумно так накидатися чоловікові. І ця друга кров боролася проти циганської крові, що намовляла жити і ловити кожну хвилину.

Сонце зайшло вже, сині води потемніли, і мов отара бурих овець послули на тім березі зелені гори. А Іліяна все ще сиділа і дивилася на берег, де стояв сплав, навантажений золотими днями.

Запала ніч, а він усе ще стояв. Іліяна не могла заснути. Вона побачила дим від багаття.

Чому він не йшов сюди? Чом не шукав її? А, ця купка золотих динь приковувала його до сплава! Він боявся їх кинути. Яке божевілья, подумала вона; для купки мускатних динь цей чоловік жертвує радістю життя. Потім спало їй на думку, що може це урожай за цілий рік, якого він на базар везе, щоб зробити на зиму запас муки й сала. О, як охоче вона-б з ним розділила муку й сало. Вона піде до нього трохи пізніше. На світанку. Він був сиравжній мужчина. Він пропливав на сплаві, уперше побачив її і відразу причалив. Він схопив її в обійми. Він біг за нею і тепер, замість того, щоб далі плисти, він розпалив багаття і чекає. Вона піде до нього, а може він тільки чекає, щоб ріка заспокоїлась, може він її зовсім не піджидає. Вона почекає, поки не розвидниться. На світанку вона, ніби випадково, піде вниз на берег.

Настав світанок. Ріка була спокійна, на сплаві вже можна було вирушити в дорогу, а він стояв ще на тому самому місці. Матерня кров говорила, що треба чекати; почекати, що він далі робитиме. Матерня кров говорила: „Глянь, що з того виходить, коли жінка кидається на шию чоловікові, якого не знає. Я це зробила і як же я настраждалась“. Отже Іліяна не пішла на берег, а залишилася на веранді стежити за рухами юнака.

„Коли він залишиться до вечора, я піду з ним побалакати“, вирішила вона. Іліяна повторювала собі всі ті слова, які вона йому скаже. Ні, вона не піде і нічого йому не скаже. О, він наважився її поцілувати тому тільки, що вона циганка. Будь вона одягнена, як убиралися жінки із матернього роду, молодий грек ніколи не наважився-б так з нею поводитись. Чи забере він її до свого села?

А чи не однаково їй? Ніхто досі не наближався до неї таким швидким кроком з розкритими обіймами. Ніхто не наражав на небезпеку життя своє за-для неї. Навіщо їй ждати до вечора? Може, йому заманеться пошукати иншої жінки? Він був з того сорту людей, що й батько її. Вона була не перша жінка, для якої він наражав життя на небезпеку. І що раз, як він це робив для иншої жінки, він шанував її. Тепер він зробив це для неї, але він цілував багатьох, багатьох жінок і скоряв їх собі, він, може, знов попливе по Дунаю і зустрине сотні таких самих, як вона. Сотні инших жінок чекатимуть на березі, як вона чекає, і щасливі будуть, коли він їх поцілує. І ось тепер він тут, сплав його коло берега, і він чекав на неї цілу ніч. Де вона дістане кращого чоловіка? Вона подивилась униз на берег. Він сортував свої дині і викидав перезрілі. Іліяна стежила за ним, як він перебирав золоті овочі і, побачивши, що він таку силу викинув, вона затремтіла від страху, що він зараз поїде. Довго він дивився на купку своїх динь. Їй здавалось, що в ранковій тиші вона почула, як він зітхнув. Наскільки менше буде в нього муки. Як мало сала! А зима довга й холодна. Раптом вона згадала, що батько її не вернувся цієї ночі й дуже здивувалась. Чому він їй не сказав, що гратиме десь усю ніч. Після маминої смерті він так не робив.

Опівдні вона дізналася, що сталося з батьком. З півдесятка людей і якась розлючена жінка кулаками загукали в двері. Ще не встигла Іліяна і слова промовити, як вони обшукали всі кутки. Тут слова були зайві. Оськаженілі люди, кров'ю налиті очі, стиснуті кулаки досить ясно говорили

їй, що трапилося. І серце її радісно заколотилось. До нього повернулась його сила! О це був справжній мужчина!

А той молодий грек там. Від того дня, як вона з ним зустрілась, сонце вже заходило вдруге. Вона бачила, що він знов переглядає свої золоті дині. Під гарячим сонцем багато з них перезріло. Він їх викидав. У нього залишилось ледве половина. Тоді він нехтував своїм життям, а тепер він виґидає половину свого врожаю, половину муки й сала, що треба було припасти на зиму.

Але її все-ж таки брав сумнів. Батько на його місці знайшов-би жінку, пішов-би за нею услід, прийшов-би до її хати, украв-би її. Ось як би він зробив! Мати ніколи не розуміла, яке щастя мати такого чоловіка. Вона плакала, коли треба було пишатися, дарма, що не була щаслива. Яка користь з чоловіка, якого ніхто не жадає, якого не шукають тисячі інших жінок? Чи-ж не мусіла вона пишатися тим, що після всього він що-разу повертався до дому.

Тільки вона могла зрозуміти такого чоловіка, як батько. Ось, життя його знов захопило. Що з того, що шестеро, або дванадцяттеро людей по всій країні шукають його та жінку, яку він украв. Що з того, коли він головою наложить? Проте він живе! О, як вона кохала батька! Яким він героєм був в її очах! Потім вона згадала безсонні ночі матери, страх, тривогу. Вона живо згадала матерню смерть. Дзенькіт скла, розбитого кулею, глухе падіння матернього тіла: вона впала на землю без крику, без єдиного слова, мов якась примхлива дитина кинула свою цяцьку.

Хто він, цей парубок на тім березі? І невже вона кинеється йому в обійми, тому тільки, що

він наважився поцілувати її? А чи не буде він потім насміхатися з неї. Яке цим „палікарам“ діло до того, що переживає циганка.

Але він збирався заночувати другу ніч. Ось він почав збирати дрова. Він переглядає решту золотих овочів, що від них залишилася тільки невеличка купка. Чекаючи на неї, він ладен був провести голодну й холодну зиму. Вона бачила, як він розпалював багаття. Коли дим піднявся до синього неба, упертість її почала танути. Ноги самі понесли її через ліс туди, де горіло багаття. Вона хотіла йому гукнути, що йде до нього. Вона розтулила рота, але звідти не вихопилось ні одного звука. Ніби голосна сурма перестала звучати; вона присіла на колоду, щоб заспокоїтись. Як же вона піде до того багаття, коли вона не може говорити? Що він про неї подумає?

Темний дим піднімався до топазового неба що-раз густіше й вище. Вогонь тріскотів і іскри злітали разом з бризками хвиль, що бились об берег. З того берега донісся голос муедзіна, що закликав правовірних на молитву. По цей бік Дунаю дзвонили у церкві. Вівці мекали й кликали своїх ягнят. Собаки гавкали і зганяли до купи отару, а чабан награвав жалібних пісень на своїй сопілці.

Іліяна, сидячи на пні, вбирала у себе ці звуки і стежила за молодим греком, що підкидав хмизу в огонь. Він сів і заспівав пісню, якої вона не зрозуміла, окрім одного тільки слова „джінлка“ (дівчина), яке часто повторювалось. Але чому-ж він її не шукає? Чому, коли він любить, він не пошукає у лісі? Може, він тільки чекає кращої погоди. Ні. Ні. Така вже вдача завойовника. Він знає, що вона сама прийде. Всі

мабуть, покуштувавши його поцілунків, поверта-
лися назад.

Приємна теплінь обкутала її тіло і заспівала
в її крові, розливаючись по жилах. Через кілька
годин вона прокинулася. Багаття було вже ма-
леньке. Серед повної тиші риба сплеснула хво-
стом по воді. Юнак спав, поклавши на руки тем-
ну кучеряву голову.

Іліяна здалека стежила за ним. Невеличка
купка золотистих овочів виблискувала в срібному
світлі. Яка це маленька купка тепер була! І яка
це велика купа була позавчора, коли він одним
метким рухом повернув свого сплава, і не вва-
жаючи на небезпеку, причалив до берега; за-для
неї він усім ладен був пожертувати. Але-ж коли-б
він був справжній мужчина, то невже-б він так
довго на неї чекав? Він пішов-би до інших
жінок.

Раптом, вона почула, що батько її кличе. Во-
на побігла до дому. Він пригорнув її до себе.

„Де ти була, Іліяно?“ спитав він. Але вона
знала, що йому відповіді не треба.

„Скажи мені, скажи мені“ прохала вона. Його
обличчя було знов молоде. В очах світився ко-
лишній вогонь.

„Чи хто приходив сюди?“ спитав він.

„Дванадцять чоловіків і жінок“, сказала вона
перебільшуючи, „з ножами, пістолями й рушни-
цями. Скажи мені, де вона?“ Але він ще не
хотів казати. Батько з дочкою сиділи у хаті і в
сутінках гомоніли. Він ховався у свого приятеля
татара на тім боці Дунаю. Через кілька тижнів,
найбільше через місяць, він приведе її сюди.
Вона його любить. О, в корчмі з нього не бу-
дуть більше глузувати. Він знов став Мітікою

скрипачем. І, якщо кому треба доброго музики, то він один на всю країну. О, воно справді так. Вона була в тому певна. Смичок його був заворожений. Вона торкнулась його пальців. Вони тремтіли. І не диво. Він був циган. Чистокровний циган. Батько, матір, дід і бабуня і всі його предки були цигани. Не було в його жилах іншої крові...

Починало розвиднюватись. Іліяна раптом згадала і побігла на веранду. Молодий грек спускав вже на воду порожнього сплава. В неї вихопився крик.

„Що з тобою?“ спитав Мітіка й кинувся до дочки.

Вона махала руками, гукала, але темна плямка раз-у-раз меншала й меншала і, танцюючи на хвилях, неслась униз за течією. Мітіка не зрозумів, не міг зрозуміти, чому вона побігла на берег, чого кричала, чому стояла й махала руками, рвала на собі волосся й била себе кулаками в груди. Настав ясний день. Мітіці час був йти. Його чекала та жінка.

Стомлена й знесилена Іліяна упала на берег. Їй здавалось, що весь час у ній жили дві Іліяни: циганка та єврейка. Коли циганка бігла до свого улюбленого, єврейка загорожувала їй дорогу. Коли одна хотіла гукнути, друга стискала її горло, становилася по-між нею і життям. І чого це вона такою на світ народилась, не з одною, а з двома душами! І вона била себе по голові там, де, як їй здавалось, сиділа єврейка.

Цілий день вона плакала і боролася проти другої крові. К ночі Іліяна-циганка взяла гору. Від цього часу вона завжди чинитиме, як чистокровна циганка, як чинив її батько. Хай буде, що буде. Але чи вернеться він?

Серед глухої ночі повернувся додому батько. Його металевий голос і його швидка хода говорили їй про те, що він знов став молодим. Одним рухом він струхнув з себе той тягар літ, що давив йому на плечі й душив слова в горлі.

„Циць,“ сказав він дочці. „Чи приходили вони знов?“

„Двадцятєро їх було,“ збрехала Іліяна.

„Двадцятєро?“ Він радів, що за ним гналася така сила. Він навіть не спитав, що з нею було вранці

„Чи молода вона, чи гарна?“ питала Іліяна.

„О,“ відповів Мітіка, „вона і молода й гарна. А тепер я тобі скажу, хто вона. Вона дочка Іллі, бакана (купця)“.

„Вона?“ здивовано спитала Іліяна. „Тільки трохи старша за мене?“ Вона обняла батька за шию, щоб він їй все оповів. Але хай вона нікому ні слова. Навіть Ніці.

„Ніці? Та невже ти думаєш, що я його кохаю?“ І вона оповіла батькові про сплав, який припливав два дні тому, про золоті дині, що їх молодий грек повикидав у річку, про те, як вона з собою змагалася і як, нарешті, перемогла циганка тоді, коли юнак відплив на своєму сплаві.

„Бідна, бідна, донько“, пожалів її Мітіка. „Але чому-ж ти не пішла до нього? Він-же на тебе чекав. Він був справжній мужчина, не з тих, що благають любови, а з тих, що самі беруть; такий, як я“.

„Бо проти цього боролася друга кров“.

Другого ранку Іліяна знов сиділа на березі Дунаю, розпустивши волосся на білу розхрістану сорочку, з ногами по коліна в воді. Її вже не

цікавили ні турецькі шхуни, ні грецькі каюки. На тому самому місці, так само одягнена, вона чекала, чи не підпливе той самий сплав.

День-у-день, від ранку до вечора Іліяна, дочка Мітіки, скрипача-цигана і єврейки, чекала, чи не повернеться той чоловік, що завоював її серце. Осінь минала за осінню. Пропливало багато сплавів, навантажених золотими динями, але ні один із них не збочив і не пристав до берега. Вона б по рухах того юнака впізнала, по тому, як він кине́ться до неї з розкритими обіймами, спинившись на півдорозі, як ловець, що наближається, до пораненої сарни.

По-малу-малу срібні нитки почали з'являтися в її довгих чорних косах. Рік за роком вона чекала від сходу до заходу сонця того, до кого не долітав її голос. Минуло 20, 30, 40 років. Стара похила жінка з зморщеним, як у мумії, обличчям, з волоссям білим, як сніг, і очима синіми від того, що вони так довго дивилися на Дунай, вся в білому, з розхрістаною сорочкою, з темними худими ногами, голими по коліна, все ще сиділа на березі і чекала чоловіка, що радо хотів її забрати до свого села, дарма, що в жилах її текла инша кров.

І найсолодші мускатні дині ростуть на березі, там, куди молодий грек колись пригнав свого сплава.

Ж І Н К А.

З давніх давен завжди який-небудь Кайндер Махмет панував над татарськими племенами, що стояли табором між Дунаєм та Чорним морем. З-за височин мінарету, нашвидку збудованого серед болот Добруджі, Кайндер Махмети правили монгольськими племенами, які примандрували сюди років 1000 тому й, не вважаючи на всі зміни, що приносили з собою часи, залишалися хазяїнами цього краю. Чи була Добруджа номінально під владою греків, турків, росіян, болгар, або румун, вона завжди належала Кайндер Махметам, ханам, які стояли на чолі свого народу.

І охочі-ж до війни були ці Кайндери, ніколи вони не корилися іншому народові, ні гаурам, ні людям їхньої віри. Шанували вони свій закон і владар їхній був zarazом первосвящеником, яким стає султан турецький, коли дістається йому берло.

Не завжди найвищий сан переходив по спадщині. Через десять днів після ханової смерті люди його племені збиралися десь в околицях Кюстенджі і починали виключати з свого осередку тих можливих кандидатів, що їх закон вважав за негідних: тих, що мали за 50 років, що були хворі тілом, а також людей палахких і недобрх.

Потім вони сиділи днями й ночами, не їли й не пили нічого, крім холодної води і вибирали заступника померлому ханові. Якщо нащадків справжніх Кайндерів обиралося частіш, ніж людей иншого роду, то це траплялося лише через те, що Кайндери мали найбільший хист до керування. На кожного, кого обиралося на хана, переходило ім'я Кайндер Махмет, хоч як би він раніш не називався.

І ось якогось дня на зборах, де серед представників різних племен обговорювались кандидатури, піднялася людина, що досі сиділа мовчки; про те, що вона мудра, ніхто не знав, бо вона нічим себе ще не виявила. Ця людина сказала:

„Підійдіть ближче, так, щоб мені не кричати, і вислухайте те, що я вам скажу. Часто слова, що в них не буває ні правди, ні сили, видаються й правдивими і сильними тому лише, що вам їх кричать на вухо. Коли пролітає вихор, ми припадаємо до землі, але не тому, що вихор добрий, а тому, що він дужий.

„Якщо у словах моїх нема ні правди, ні переконуючої сили, коли їх вимовити тихо, то нехай я краще говоритиму пошепки, щоб вітер не розніс їх по всій землі, і нехай вони краще замруть, не дійшовши ваших вух.

„І ось що скажу вам я, що не являюсь нащадком Кайндерів і не бажаю правити над татарами Добруджі. І нехай той ліс за нами, що ронить листя і готує соки на майбутню весну, нехай він буде свідком, що те, що я вам скажу, є щира правда, і що я довго розважав і обдумував. Станьте, браття, ближче до багаття; ще не встигне місяць сховатися за он-ту хмару, як я скінчу.

Повільно й з повагою кілька сот людей, що зібралися цієї ночі навколо багаття, з блідими обличчями, обрамленими маленькими чорними борідками, зденеровані довгим постом, з очима, що блищали їм свідомістю того, що вони взяли на себе великий, святий обов'язок,—повільно і з повагою тісніше підступили до молодої людини, надіючись, що може вона розв'яже їхнє завдання. Вони не могли зрушитись з місця, бо голоси їхні однаково поділились між двома кандидатами.

„А тепер, коли ми підійшли до тебе ближче, говори з нами, сину Алі, що був сином Абдула, який був син Кенгіза“. Так звернувся до нього найстарший. Людина підвелася.

„Ось, що я маю вам сказати: війна не личить ні нашим юнакам, чи будуть вони переможені, чи самі переможуть. Ми знаємо, що ми вигравали всі війни з того часу, як наші предки зайняли Добруджу, але нас залишилася тільки горстка, наші жінки родять кволих дітей. І наші жінки не винуваті у цьому, бо самі вони на світ народилися кволими. Наймолодші з нас першими йдуть у бій і першими гинуть від рук ворогів. Так з покоління в покоління наймолодші і найдужчі вигибали, а жінкам нашого народу залишалися тільки старі.

„Коли починають війну, молодих не питають. Що разу, як підросло молоде і свіже покоління, старі люди, що сидять у раді, заводять сварки з іншими племенами, і війну завжди вирішують старі. Чи знаєте ви це, чи ні, але всі наші війни, не є війни проти ворогів. Це війни старих проти молодих. І старі, як хитріші запалюють наших юнаків, щоб вони йшли забивати таких самих

юнаків, що теж ідуть забивати, слухаючись наказу своїх старих ватажків. Отже я кажу, коли старі люди вирішують війну, то хай вони самі йдуть воювати. Хай молоді залишаються вдома. Коли полють город, то виривають кволі рослини і залишають дужі. Хоча ми і вигравали всі війни, але нас залишалася десята частина того, що було. Наші люди кволі, дарма, що хитрі.

„А нашим жінкам я скажу, що краще брати жінок з иншого народу, бо кров нащадків Кайндера зробилася надто рідкою. А ви, що сидите тут у раді, щоб обрати хазяїна, глядіть, щоб він був вірним слугою. Не обирайте войовника, бо він поведе вас на війну, щоб показати, який він хоробрий. І ссь, що я скажу. Тільки той гідний стати владарем, хто боїться влади і ухиляється від неї, як від великого тягара, що хотять на нього накласти“.

Він говорив довго і з запалом, дарма, що впівголоса. Люди очей не зводили з вуст його. Ще й сонце не зійшло, як його було проголошено ханом татарських племен Добруджі.

Була п'ятниця—день відпочинку у мусульман і тому вони влаштували „джамі“: навколо лісної прогалини, вони від дерева до дерева простягли килими. Червону Кайндерову феску змінено на білу. Голову йому обкутали важким зеленим тюрбаном, тюрбаном Магомета. На босі ноги надягли йому поверх зелених шаровар золотом оздоблені шаляри, що доходили до самих колін, а до рук дано йому було ятагана, страшну криву шаблю, зброю першого прародича. Потім усі стали навколішки й чолом торкнулися землі. Він теж став навколішки, лицем до Мекки і молився довго і з запалом, щоб Аллах був милостивий, і щоб Магомет не забував їх у лиху годину.

Те, що сталося цієї ночі, не було звичайною урочистістю обрання нового хана. Всі почували, що нині обраний стоїть вище за всіх своїх попередників. Ще й місяць не зайшов, як люди посідали на коней і поїхали до своїх сел, щоб оповістити всім свіжу новину, якої вдома так нетерпляче чекали.

Був такий звичай, що плем'я, з осередку якого обрано було Кайндера, мусіло улаштувати свято. Це свято люди обговорювали ще по дорозі додому, їдучи позаду свого нового хана. На долю їхнього племені ніколи ще не випадала така шана. Де-хто згадував мудрі слова, що їх люди чули з уст його перед місяцями або роками, пригадували поради, які він давав, і дивувалися, як вони досі не звертали на нього уваги.

Під час урочистостів жінка Кайндерова, оточена іншими жінками, чекала відповідної хвилини, щоб скласти пошану новому ханові Добруджі. З-за чадри, що закривала їй обличчя, вона стежила за святкуванням. Обрання її чоловіка сталося так раптово, що вона не могла звикнути до думки, що вона тепер ханова жінка. Їй було приємно, що інші жінки з заздрістю дивляться на неї. Їй подобалося, що її називали Кайндеровою жінкою. Свято тривало цілих три дні, і під час його чоловіки були цілком відокремлені від жінок, і здалека тільки дивилися на їхні танці.

Зіна досить часу мала подумати над усім. Чому їй чоловік досі ніколи не видавався таким мудрим, як це тепер казали всі в один голос? Чому їй він досі не видавався таким хоробрим, таким відважним, як це тепер про нього співалося? І чому він їй досі не видавався таким сильним, за якого його мали тепер? Не хотіла вона

припустити, що досі не знала свого чоловіка, не могла його зрозуміти. Отже їй здавалося, що цілими роками він щось від неї таїв і крім спільного хатнього жив якимось иншим життям. Вона згадувала довгі дні й ночі, коли їх заносило снігом. Він нічого не мав їй сказати, сидячи у кутку, закутаний у свої покривала, або мовчки прикорхнувши коло свого коня, якого вони на зиму брали до хати.

Ніколи він не освітив цих днів ні одною блискавицею своєї мудрости. Якби він хоч раз із нею про це побалакав, подав-би хоч маленьку надію на те, що їх спіткає така шана, то ті страшні місяці не були-б такі жахливі. І вона вважала його за недоброго й нечесного, що він не порадував її, розказавши про свої плани. А якщо він і був відважний, мудрий і сильний, то нечесно було критися в цьому, не показати їй своєї мудрости, відваги й сили, аж поки инші не почали про це бреніти їй на вухо.

Зіна багацько думала; така вже в неї вдача була. Вона навіть наважувалась читати Коран і намагалася зрозуміти те, чого не можна зрозуміти і що, не розуміючи, треба прийняти на віру. Бо в цьому власне й полягає сила віри. „Той, хто не розуміє слів Магомета, а вірить у них, ліпший для Магомета, ніж той, хто вірить, бо розуміє“.

Зіна була безплідна і протягом п'яти років шлюбного життя не дала Кайндерові дітей. Він взяв її за жінку, бо вона була гарна й до того найкраща баядерка (танцюристка), яку він бачив. Обличчя в неї було біліше, ніж у инших жінок. Що-правда, воно було того самого мідяно-золотистого кольору, але ніби якась ясніша кров

текла в її жилах. І в її тільки трошки скошених очах було щось не татарське. Вони не сиділи так глибоко, і погляд її зупинявся на людині довше. Ноги в неї були прямі, ані трохи не покривилися від того, що часто їздила верхи.

Зіна любила свого чоловіка таким, яким він був у ту пору, як вони побралися. Тепер, коли виявилось, що він инший, вона почувала себе обманутою, дарма, що зміна була на його користь. Цілих п'ять років він таїв від неї те, за що його тепер вславляють. Такої невірності вона не могла простити.

Коли скінчилося свято, люди, ставши на 14 кроків від його хати, вклонилися своєму ханові і залишили його на самоті. Цієї межі ніхто не смів переступити, коли він на це не давав окремої згоди. Кайндер обернувся, низько вклонився і перші слова, що він віддав тоном наказу були: „Хай запанує спокій“.

Цього наказу треба було слухатись, аж поки хан не відмінить його. Зіна, що чекала його біля дверей, зняла з нього зеленого тюрбана, поцілувала золотого півмісяця на білій фесці і поклала її на подушку в кутку, що лежала вже наготові. Вона зняла з нього шаляри, щоб помити ноги, і коли вона, щоб витерти їх, стала навколішки, він поцілував її в голову. „Чи ти щаслива?“ спитав він. Вона сказала, що щаслива, але його поважний і врочистий вигляд і сумний вираз обличчя її бентежать і лякають. Вона почувала, що тепер вона ніколи, як раніш не буде себе з ним почувати на самоті. Один тільки дотик священої фески і те, що вона лежить тут у хаті, вносило велику зміну в її почуття. Їй здається, що той, кого вона кохала, Алі бен Абдул,

був людина цілком відмінна від тої, що стоїть зараз перед нею. Вона гадає, що инакше воно й бути не може.

„А чого-ж ти така сумна?“, знову спитав Кайндер, удруге поцілувавши її в голову, коли вона зазирнула йому в обличчя.

„Я не сумна, мій владарю“ відповіла Зіна. „Але-ж я вийшла заміж за торговця кіньми, а не за хана. І я не ханська дочка, щоб говорити з ханом, як з рівним. Я тобі досі не подарувала сина, а томұ краще, щоб ти від цього дня забув, що я твоя жінка“. Але Кайндер схопив її в обійми і покрит поцілунками її обличчя. „Ти моя улюблена жінка“.

Другого ранку Кайндер побачив мовчазну юрбу, що чекаючи стояла в 14 кроках від хати. Не звикши віддавати наказів, він не міг собі уявити, що розказ „Хай запанує спокій“ міг бути виконаний буквально.

„Говоріть“, звернувся він до людей, що сиділи підбгавши ноги.

„Тепер, коли ми можемо говорити“, сказав старший, „то, якщо ваша згода, ми хочемо мати на раду з вами“.

Кайндер зараз-же сів на подушку, яку йому підклали, і старший в племені, в короткій молитві попросивши Аллаха надхнути його мудрістю, звернувся з промовою до хана. Тут була одна справа, якої вони не обговорили до виборів: він не має нащадка від своєї жінки. Уперше траплялося, що обраний хан не мав заступника своєї крові. Отже їхня порада така, щоб він узяв собі другу жінку, яка могла-б йому народити дітей. Для цього треба влаштувати танці, де візьмуть участь усі дівчата шлюбного віку, щоб він міг

собі вибрати матір майбутніх дітей. Кайндер знав, що він мусів робити те, що йому кажуть. Хоча татарський хан і самовладець, але коли нарада старшин у зборі, то він тільки слуга, а до того і самому йому хотілося мати дітей.

„Хай буде по-вашому“ сказав він і підвівся.

Кайндера дратувало, що йому тепер не дозволялось ходити коло своїх коней і робити ту працю, яку він завжди сам робив. Він постановив згодом змінити цей закон, бо він зовсім не хотів жити для самої розваги. Він мав плани для свого народу, великі плани, що визрівали в думках у нього, що мали ошчасливити нарід його, щоб жив він у згоді з сусідами і поміж собою. Багато в Добруджі пролито було крови, яка на славу Аллахову могла-б текти у жилах людей. Коли не було війни з сусідами, то могли виникнути сварки поміж парубками різних племен, а це часто спричинялося до нічних нападів і кінчалось смертю й руйнуванням усього.

Увійшовши після наради до хати, Кайндер застав там Зіну, яка вже на нього чекала.

„Що то за нарада у тебе була з старшинами?“ спитала вона, набиваючи для нього люльку з довгим чубуком.

„Вони влаштовують танці дівчат нашого племені, щоб я міг собі вибрати матір моїх майбутніх дітей. Але вона не буде для мене другою жінкою, а тільки зайвою жінкою. Бо тебе, Зіно, я кохаю. І тому я прошу тебе, щоб ти мені допомогла вибрати ту зайву жінку. Я хочу спитати твоєї поради і візьму тільки ту, яку ти сама для мене вибереш. Коли будуть танцювати, ти сядеш воло мене так, щоб люди знали, що я тебе кохаю“.

Зіна зраділа, що Кайндер такий ласкавий до неї і що він її так кохає.

„Вони, справді, діло кажуть. Я-ж безилідна“, відповіла вона. „І я зроблю, як ти хочеш, і допоможу тобі завтра вибрати найкращу з них. По всій країні ти не знайдеш кращої за неї“. Три дні й три ночі дівчата готувалися до танців, що мали відбутися на четвертий день. Фарбували стрічки на різний колір, шліфували самоцвіти, намащували волосся, карміном фарбували нігті, і всі люди племені зносили килими, щоб зробити з них шатро на танці. Юнаки, щоб не відстати від дівчат, прикрашали шатро знадвору, щоб воно було таке саме гарне, як і в середині. Соснове галуззя повтикане було з обох боків дороги, що вела до шатра, і якою мав пройти хан. У мускусових чашках стояли букети свіжих фіялок, що їх назбирали велику силу, і маленькі білі первоцвіти кільцем оточували ніжні сині квіти. Коло входу складено шаблі, рушниці, мушкети, щоб надати шатру суворого військового вигляду. На четвертий день о призначеній годині, коли зайшло сонце і всю працю на полях і по хатах було закінчено, вийшов хан, одягнений у найкращі шати, у червоний бурнус і зелені шаравари; поруч ішла Зіна, жінка його, вся в жовтому кашемірі. Подано було сигнала, щоб розпочати танці. Через кілька хвилин зо всіх кінців до шатра почали збиратися жінки під покривалами, за ними без покривал ішли дівчата. Ледве остання з них зникла в шатрі, як хан заляскав у долоні, і тоді чоловіки, старі і молоді, чисто одягнені й веселі, повільно пройшли по алеї, що вела від ватажкової хати до шатра з килимів. Ватажок і жінка його останніми увійшли до шатра. Кайндер глянув

на маленькі чашки з квітками, що обмережували алею, і посміхнувся, коли побачив, що зробили юнаки з своїми шаблями й рушницями, щоб прикрасити вхід. В найдальшому кінці шатра на помостах сиділи без покривал молоді дівчата. Під ними сіли двоє з найстаріших у племені людей з барабанами із дуплявого дуба, перетягнутими ягнячою шкірою; на них вони відбивали ритм до танцю. Коло них обабіч стало по троє ще старіших людей, що вміли співати пісень, під які баядерки мали танцювати. Праворуч під покривалами стояли заміжні жінки, ліворуч чоловіки. Всього народу було коло 400 душ. Коли ватажок сів на низькій канапі, виложеної подушками, запанувала повна тиша.

„Моя жінка сяде на канапі поруч мене“, об’явив Кайндер і лягнув у долоні. Тамбурини почали відбивати повільний ритм, чоловіки підтягували. Мелодія росла, набираючи сили, і одна з дівчат, відділившись від гуртка, повільно почала коливати стан, мов квітка, що коливається під легким подувом тихого вітерця. Стан її починав гойдатися від ледве помітного руху, що переходив на нього від стеген. Що далі, він розгойдувався більше, і хоча музика не прискорювалась, танцюристка подвоїла швидкість темпу.

З торса танець передався на ноги, почали переступати ступні, простяглися руки, заколивались долоні; здавалось, що тисячі примхливих вітерців колишуть і нагинають одну тільки квітку на полі, тоді як інші стоять нерухомі. Ритм барабанів уже не був чимсь окремим від неї. Рухи самі вже давали такт струментам і мелодію співцям. І раптом одним рухом вона спинилася, і тіло її випросталось і стояло пряме і нерухоме.

Коли вона поверталась до гуртка, серед чоловіків довго не стихали захоплені крики. Всі знали, що Яді найкраща баядерка, але ніколи вона ще так гарно не танцювала.

„Що ти на це скажеш?“ спитав Кайндер свою жінку, що сиділа поруч його.

„Вона, справді, добра баядерка, але серед нашого народу є чимало кращих за неї. Я сама серед свого племені бачила кращих“.

Від гуртка відділилася друга й третя танцюристка і танцювала під різні ритми, що їх відбивали барабани. Але ні одна з них у хисті не могла дорівнятись Яді, хоча всі вони танцювали дуже добре.

Цього дня танці тривали одну годину, бо кожному треба було спочити. Не можна було для розваги припиняти працю на полі. Кайндер підвівся і об'явив, що найближчі танці відбудуться через три дні у цьому самому шатрі, і що вони будуть тривати аж поки не станцюють усі дівчата.

Усіх дівчат було тридцять і тому треба було цілий місяць, щоб вони пройшли перед очима хана і його жінки. Де-які старі жінки казали, що Зіна розумно робить, що під час танців сидить коло чоловіка. Але старі люди недовірливо хитали головою. Протягом цього місяця люди ходили веселі, бо раз-у-раз чекали нового свята, були в піднесеному настрої і дуже цікавились, кого ватажок вибере собі за жінку. Кожний його погляд люди тлумачили по-своєму. А коли хан наприкінці місяця об'явив, що він ще не вибрав собі другої жінки і що найближчої весни поїде до інших племен шукати жінки, парубки почали спішно женитися. І не пройшло місяця, як усі дівчата повиходили заміж. Юнаки побачили дів-

чат у всій їх красі і тому вони довго не думали. Кайндер був на двадцяти шлюбах, що відбулися під одним наметом, як тільки бджоли вилетіли із своїх вуликів за медом після зими. Навіть Яді, найкраща баядерка, хоч і остання, а все-ж таки вийшла заміж.

Серед усіх підвладних Кайндерові племен від Кюстенджі на Чорному морі до Масіна і Кілії пішла чутка, що хан собі шукає жінки, і що для цього мають відбутися врочисті танці. Хан шукав найкращої в народі жінки. А тому, коли після заходу сонця юнаки йшли спочивати, дівчата під впливом матерів практикувалися в танці. І чимало було юнаків, що раніш відкладали весілля до тої пори, поки кобили не принесуть їм більше лошаків, щоб не казали люди, що вони поженилися бідними, а тепер вони спішили з весіллям і доводили своїм улюбленим переваги раннього шлюбу.

Юнаки пишалися, що змагаються з самим ханом, дарма, що хан і не знав про це. А дівчата теж пишалися, що про них такої високої думки. І коли яка дівчина з природженого кокетства відкладала шлюб, її наречений просив і благав. Отже цього літа і цієї зими відбулося кілька шлюбів, бо дівчата з власного почину влаштовували танці, щоб попрактикуватися на очах у всіх. І кожний юнак-вершник, дивлячись, як танцює його кохана, був певний, що Кайндер обере її за жінку, як тільки накине оком на неї. А хто-ж не оженився з жінкою, якої сам владар жадає?

„А куди ми тепер поїдемо?“, спитав Кайндер у жінки, коли настала весна, „бо мені туди треба людям дати знати“.

Зіна трохи подумала, але Кайндер знав, що вона давно обміркувала свою відповідь. „Хоч воно

і трохи далеко звідси, але я-б поїхала до того племені, звідки я сама родом. Ти мене звідти взяв і віддаси їм подвійну пошану, коли звідти візьмеш і другу жінку“.

Протягом цілого року у Кайндеровім племені не було ні сварки, ні колотнечі. Матері й дівчата так захопилися танцями, що почали шити нові вбрання, юнаки так заходились коло своїх дівчат, що до старих чоловіків нікому ніякого діла не було.

„На час моєї відсутности, я залишу заступником Гасана. Він і глухий, і сліпий, а для кожного керовника це вже початок мудрости“, сказав Кайндер. „І ми з тобою, Зіно, поїдемо до твого народу“. Того самого дня шестеро молодих вершників відправлено було у той кінень Добруджі, щоб сповістити про ханові відвідини, даючи таким чином людям тиждень на влаштування свята. Зінине плем'я було більше від Кайндерового, і звістка, що його чекає така шана, породила такий ентузіазм, якого досі ще не було. Коней і ягнят, що як раз після зими вийшли зі своїх стаень, було вимито і вичищено, і вовна на їхніх боках лисніла, як дорогий шовк. Швидко шили нові вбрання, і навіть найменша дитина мусіла з'явитися на очі ханові так одягнена, ніби дитина якогось вельможі.

Захвилювались також сусідні племена, гадаючи, що може ханові спаде на думку і їх відвідати. Годжі і гаджі готували довгі промови і урочисту зустріч ханові. Серед Зіниного народу панувала велика радість і спокій: дівчата практикувалися в танці, чоловіки працювали на полі і в стайнях, а старі жінки по хатах. Люди сусідніх племен не приходили втручатися у працю

людей, що готувалися до свят, бо не хотіли їх позбавляти частини тої шани, що випала на їхню долю; але вони, як можна, тримали себе у курсі всіх справ. Слава про нового Кайндера швидко обійшла всіх. Говорилось, що він не тільки мудрий, але ще й до того добрий. Не тільки справедливий, але ще й до того лагідний, що обличчя його променіло спокоем. Він зробив свій на-рід щасливим і багатим.

На четвертий день прибув з жінкою новий хан. Сто вершників на своїх маленьких конях виїхали стрічати високого гостя. Тримаючись на чотирнадцять кроків від його, вони їхали попереду, позаду, праворуч і ліворуч від хана і жінки його, виказуючи свою вправність, їдучи спиною наперед; мов м'яч, перекидаючи один одного з коня на коня; так вони зі своїми високими гістьми вїхали у село. Вони були досконалі вершники оці самі люди, звідки родом була Зіна. Всім було відомо, що юнаки, так само добре їздили верхи, як дівчата танцювали, і що старі люди знали більше пісень, ніж люди з інших племен, і що старі жінки майстрихи були ткати й прясти.

Коло в'їзда до села, що стояло між двома великими лісами, годжа перший переступив через ті чотирнадцять кроків і низько вклонився, вітаючи нового Кайндера. Кайндер сам перейшов за межу і кинувся обнімати й цілувати жінчиних батьків і братів. Після цього всі сіли обідати надворі; сиділи, підібгавши під себе ноги, на килимах, розісланих перед хатою Зіниних батьків.

Над-вечір почалися танці. Знов найкраща ба-ядерка перша відділилася від гуртка тих шости-десяти дівчат, що стояли на помостах, і почала

рухатись під ритм бубнів і співи присутніх; тихо стан її заколивався. Ніколи ще Кайндер не бачив такого танця. Ядин танець був дитяча забавка, як порівняти його з танцем цієї баядерки.

Коли вона скінчила, хан послав за нею, щоб особисто подякувати їй. І ось вона стояла перед ним, молода і миловида. Лице кольору розтопленого меду, на якому троянди залишили свої пелюстки; стомлені темно-сині очі кольору польових волошок; довгі чорні кучері, що спадали на плечі. Кайндер ледве стримався, щоб не схопити її в обійми. Але він опанував себе і запропонував дівчині невеличкого подарунка, одного із тих срібних перстнів, що вдома коваль накував, щоб Кайндер роздарував їх по дорозі. Він обернувся до жінки, що сиділа поруч, і очі його питали похвали. Але та холодно й милостиво подивилась на дівчину, що стояла перед нею, ніби то було ягня, або молодий жеребець.

Зіна сказала: „Справді, це було дуже гарно. Але подивимось, як танцюватимуть інші дівчата“.

Хан мало цікавився іншими танцями. Нікому з дівчат він більше не пропонував персня. Коли скінчилися танці, він спитався у Зіни: „Що ти скажеш на Газі, дочку Джусейна? Що скажеш, ти, жінко моя?“

„Вона добра танцюристка. Але за моїх часів були кращі, і я певна, що ми ще не таких побачимо. Ми їх побачимо наступними днями.“

Кожного третього дня після заходу сонця дівчата танцювали. Кайндер більше, як два місяці гостював у жіничиних родичів, поки не побачив танці усіх дівчат. І ні одна йому так не впала до вподоби, як дочка Джусейна. Кілька разів він

протягом двох місяців дарував дівчатам кільця за порадою своєї жінки, але ні разу не був з того задоволений. Кілька разів він згадував про красуню, але жінка казала, що незабаром вони побачуть інших танцюристок, кращих за Газі. Їй приємно було-б, коли-б він взяв жінку з її народу, але вона не знайшла ще гідної хана. Бажання, щоб він узяв найкращу, сильніше від бажання вшанувати своє плем'я.

Коли скінчилися всі таяці, він попросив Газі ще раз станцювати, але дівчина вічливо відмовилась: „Коли я двічі танцюватиму, то це буде кривда иншим дівчатам.“

Коли скінчилися свята, Кайндер з жінкою вирушив до дому; молоді татарські вершники проводили його до півдороги. Образ Газі так і стояв перед його очима. Він знайшов свій нарід таким шаслявим, яким його залишив. Недаремне Гасан був і сліпий, і глухий. Нарід сам старався поладити свої суперечки, замість того, щоб іти до нього на суд, бо боялись, що доведеться довго тлумачити і кричати йому на вухо. Вони цього літа не сиділи без діла. Було багато нових пар. Бджоли роїлись, як ніколи ще. Площа засіяної збіжжям землі, збільшилась удвічі. На узгір'ї весело паслись і стрибали молоді лошаки, і їх було сила.

Вівці привели багато ягнят, що тулилися до них, і коли старий баран-поводир з брязкалом під шиєю, увечері повертався з пасовиська додому, а за ним тягся довгий шерөг овець, то навіть кудлатий пес пишався, що йому доводиться охороняти таке велике стадо. Коли збіжжя було скошено і мед вибрано із стільників, люди все-ж таки працювали від світанку до пізньої ночі.

Треба було збудувати чимало нових хат для пар, що недавно побралися і стайні для нового приплоду.

За працею люди співали, але це не був нудний спів від безділля, це були пісні, що родилися під дзвін молоту і під брязкіт ножиць, якими стригли овець. Пісні, що пульсували тає швидко, як б'ється пульс при роботі. Жінки теж працювали по хатах. Було чимало вовни, яку треба було вибілити, вимити, вичистити й напярсти. Ще й не випав на землю перший сніг, як закрутились веретена. І за весь час ні одної сварки, ні одної колотнечі.

Кайндер теж не сидів без діла. Він мав на полі свою худобу, свою пасіку, свої воли. Часами згадував він про Газі. Він говорив навіть про неї з жінкою. Але та відповідала:

„Наступної весни ми поїдемо до інших племен. Коли ти там нікого не вподобаш, ми повернемось до мого народа, і попросимо, щоб тобі дали Газі за жінку.“

І так само, як минулої весни, хан з жінкою поїхав до іншого племені. Цього разу на захід від Кюстенджі, бо минулого року вони їздили на схід. Великі веселощі панували серед сіл, куди він навідувався. Вони цієї весни не сподівалися хана в гості. Але матері, як і в інших місцях, вимагали, щоб доньки практикувалися в танцях, на той випадок, що може хан приїде вибирати собі жінку. Ледве Кайндер приїхав, як швидко поставлено було шатро, де мали відбутися танці.

Того самого дня, після заходу сонця баядерки зійшли на помости, а четверо чоловіків, короткими смичками, граючи на одній єдиній струні,

натягненій на барабан, подавали ритм до танцю. Навіть для Кайндера це була річ невидана. Ніколи в інших племен він не бачив такого струменту. Ніколи він не чув такої музики. Це плем'я користалося славою перших музик, але воно мало кочувало, а тому багато хто й не чув, як вони грають. І нігде, як у племені Сендера, не бачив Кайндер, щоб так гарно танцювали дівчата у своїх вузьких штанах і щоб так гармонійно погоджені були рухи їхніх рук і торсів з легкими і плавкими рухами ніг.

Чотири баядерки танцювали цього вечора. Кожна з них Кайндерові сподобалася більше за всіх, яких він досі бачив. Він сказав про це жінці у-ночі, коли вони залишились самі. Вона хитро всміхнулася і спитала: „А як-же Газі? Невже ти Газі забув?“

Кайндер почув себе винуватим і сам не знав чому.

На третій день танцювало ще більше дівчат, ще більше на шостий, й ще більше на дев'ятий. І так що третього дня, поки перед очима хановими не пройшли всі дівчата. І що разу Кайндерові здавалось, що остання танцює краще за всі інші баядерки. За шість тижнів він побачив танці всіх дівчат. Він повернувся до дому з жінкою, не згадавши навіть, кого він бажав-би мати за другу жінку. Він став мовчазний і рідко сміявся. Тепер він тільки частіше посміхався. І коли він дивився на жінку, то якийсь хитрий вогник блищав в очах його. Кайндер ще кілька весен шукав собі жінку. Що-разу Зіна казала, що майбутнього року вони, може, знайдуть ліпшу й кращу танцюристку. Борода йому посивіла, а волосся на скронях поріцішало.

Кожної весни він їздив від племені до племені, але вже не думав про другу жінку, що могла-б йому дати нащадка. Вже стало за такий звичай, що кожної весни Кайндер і його жінка їздять, щоб подивитися на баядерок далеких племен і погостювати там тижнів шість, або й більше. Але ні одно плем'я не знало, куди поїде хан майбутньою весною, а тому всі були наготові зустріти його. Люди не мали часу воювати і не ворогували поміж собою. Всі були щасливі. Тільки жінка старого хана низько схилила голову, коли поглядав на неї чоловік з-під своїх вузьких повік.

„Це тому, що я тебе так кохала,“ запевняла вона. І коли він посміхався, то краще-б він стьобнув її нагаєм, що носив за халявою.

Від того часу хан Добруджі, що весни їздить відвідувати свої племена. Ні одного весілля не можна справити, поки хан не повернувся до свого народу. І ось через що кожна дівчину, поки вона не вийшла ще заміж, звуть „нареченою хана“.

Х А З Я Ї Н.

Рік-у-рік силістрійські татари, перейшовши через лісок, що відділяв їхнє село від Добруджі, нападали на пасовиська румунських чабанів і крали їхні вівці. Були вони мов ті вовки, що товстішають від м'яса скотини, яку вони пожирають, і яка їм не належить.

Татари і вовки найнебезпечніші вороги отар. Проти вовків чабани мають своїх огерів, собак, вигодуваних вовчицями; але проти чорних татар, вони не мали майже ніякого захисту, аж поки не подолав їх у бої Корбу, Янко Корбу, син одного Бужора Корбу.

На Янко грабіжники напали, коли він гнав додому свою отару. Він був поранений у руку, але, видужавши, зорганізував юнаків і ставши на чолі їх, дарма що мав тільки вісімнадцять років, напав на татар і суворо покарав злодіїв.

Коли Бужорів син подолав грабіжників, всі почали захоплюватися його силою і спритністю, і до нього односельчани тепер зверталися завжди, коли траплялась якась біда. Коли була пошесть на скотину, люди знали, що тут допоможе Янко. Коли на них накладали великі податки, вони посилали його, щоб виклопотати перед румунським урядом кращі умови. Коли у лісі улаштувалось полювання на вовків, Янко мусів бу-

ти на чолі. Татари більше не турбували народу а Янкові щастило у всьому, за що він не брався отже чернські селяни почали багатіти; їхні отари більшали, і через кілька років їм стало мало тих рівнин, болот і взгір'їв, де паслася їхня худоба, їхні вівці. Чабанам треба було шукати десь поодадь нових пасовиськ. Через два роки після того, як Янко подолав татар, з колишніми ворогами дійшли згоди, що чернські вівці будуть переходити кордон і пастися на тім боці. Румунські чабани платили татарам за це скотиною, щоб ті могли відбудувати свої хати і знов розвести свої отари.

Якогось дня наприкінці зими у Черні помер старий староста, і селяни одноголосо обрали Янко на його місце.

Підчас церемонії Янко сидів близенько коло своєї нареченої, посміхався і гладив свого довгошерстого кудлатого собаку Кубака, що лежав біля ніг його. Кубак знизу дивився на хазяїна. Він розумів, що тут діється щось надзвичайне. Що разу, як згадувалося ім'я його хазяїна, він коротко гавкав, підносив морду і не то радісно, не то вороже обводив усіх очима; Кубак був щасливий остільки, оскільки щасливий був його хазяїн.

Наступної весни Кубака послали стерегти таку велику отару овець, якої він ще не бачив. Гордий, відгодований, біг він за отарою, свідомий своєї сили. Хазяїна не було з ним. Янко залишився на селі, де в його були інші важливіші справи; його заступив чабан Тюдор, син найкращого приятеля Янкового батька.

По дорозі до пасовиськ доводилося переходити татарськими селами. Кубак, звиклий до того, що треба боронити стадо від татар, так само, як

і від вовків, був дуже здивований, коли Тюдор погнав овець на ворожий бік. Він раптом накинувся на чабана, мало не повалив його на землю і хотів погнати отару до дому. Молодий чабан, не зрозумівши, чого хоче собака, добре угрів його ціпком по голові. Збентежений усім, нічого не розуміючи, Кубак пішов збоку отари, стежачи за пастухом і не зводячи з нього очей. Коли Тюдор думав, що Кубак дивиться на нього як на хазяїна, то перший-же день довів йому, що це не так. Коли вони вступили на брудний шлях, де обабіч стояли перші хати татарського села, Кубак захвилювався і почав несамовито бігати навколо отари, кусаючи овець за ноги, щоб вони тісніше трималися купи.

Цілими поколіннями в ньому виховувався інстинкт, що татари — вороги, і що духу їхнього треба боятися так само, як і вовчого. І ось, раптом, татари підходили близько, балакали з чабаном і своїми темними руками гладили по вовні овець. А його, Кубака, чабан відганяв довгим ціпком. Ці самі люди поранили його й хазяїна, і з ними хазяїн бився, щоби назад забрати свої вівці, а тепер йому наказували підпускати їх близько, замість того, щоб запусити в них свої ікла. У йому блимнула думка, що Тюдор зраджує улюбленого хазяїна і чинить злочин проти отари, проти всієї отари.

Вони пройшли через кілька татарських сіл, де привітно до них здоровкались чоловіки і жінки в шараварах веселого кольору, і ще того самого дня отара сніжнобілих овець, тепер брудних по саме черево, прибула на нові пасовиська. Там були вже інші отари, а за чабанів були татари і Тюдорові земляки з того самого села; прийшли вони

сюди раніше: Янко цього року запізнився, бо в його було тепер чимало клопоту; де-які прибули одночасно з Янковим стадом, де-які на кілька годин пізніше. Кубак не спав цілу ніч. Інші собаки були теж збентежені, але у кожної з них був свій старий хазяїн, не те що у Кубака. Він чекав, що буде далі; мабуть щось таке, чого він не зрозуміє і чого не можна передбачати. Не розумів він приязни між татарами та румунами.

Дні упливали. Не траплялось нічого надзвичайного. Татари приходили і відходили і не чинили ніякого зла вівцям, а татарські собаки доглядали своїх стад, так само ретельно, як Кубак. Кілька разів румунські собаки кусалися з татарськими, бо Кубак заводився з ними. Тюдор і його приятелі завжди захищали чужих собак, спокій наставляв тоді лише, як у повітрі пахло вовчим духом. Кубак перший подавав сигнала, а татарські собаки приставали до нього і нападали на спільного ворога.

Кубак перестав непокоїтися, коли на п'ятий день верхи приїхав з своєю нареченою Янко, щоб навідатись на пасовиська.

„Цей твій собака,“ сказав Янкові Тюдор „поводиться, як скажений,“ і він розказав, як на нього накинувся Кубак і як він не хотів йти туди, куди чабан вів отару. Янко подивився на великого пса, що скиглив і увивався коло ніг його. Заглянувши в його збентежені очі, він ясно зрозумів його поведінку.

„Він тепер инакше поводитиметься“ сказав Янко, стиснувши Тюдорові обидві руки. Відразу собака, що досі був похмурий, почав стрибати навколо і на радощах гавкати, показуючи свою прихильність до Тюдора. Трохи згодом Янко

стиснув руку одному із татар і свиснув татарського пса. Він хотів, щоб пес зрозумів, що навіть найгірший ворог може стати приятелем навіки. Кубак одначе зробив звідси висновок, що найкращий приятель може не залишитися таким навіки.

Цієї ночі, коли вовчий дух, донесений вітром, залоскотав йому у ніздрях, Кубак вже не так поривався рвати ворога на шматки: в йому забликала думка, що його хазяїн може заприятелювати і з вовком, який був не більше як спільний ворог. Одначе він гавкав, а інші собаки відкликалися і всю ніч давали вовкові знати, що вони відчують його близькість.

Чабанам далеко було додому, а тому вони провізію купували в сусідньому татарському селі. Раз на два, три тижні хлопець привозив верхи свіжого сиру або кукурудзяної муки недавнього помолу. Іншу провізію чабани купували у татар.

Тюдора, наймолодшого з чабанів, найчастіше посиляли до татарського села, щоб купити сушеного м'яса для собак і всього, чого тільки треба було. По-юнацькому безпечний, він, поїхавши кілька разів на село, познайомився з молодого дівчиною, татаркою. Райзою її звали. Вона дуже різнилася від дівчат, з якими він виріс у селі. Вона була низенька і товстенька і їй дуже лишили червоний бурнус і ясні шаравари, а пара чорних блискучих очей глибоко сиділа на круглому обличчі. Якось то він поміг їй нести відро з водою, і руки їхні торкалися. Вуста розтулялись і посміхалися, бо одне не розуміло те, що казало друге, і частенько вона провожала Тюдора за село. Татарка пишалася цією дружбою, бо чула, що серед сусідніх сіл з'явився новий

воевода, якого визнала вся Добруджа. Цей воевода був Тюдорів хазяїн, він подолав татар, а тепер заприятелював з ними. Дарма, що цей новий хазяїн був невірний, гяур, про нього казали, що він дуже милостивий до подоланого народу; він їм платить за пасовиська і нікого не забуває. А Тюдор був воеводин приятель.

Трохи згодом Райза почала вчашати до Тюдора. Ночами вони сиділи близько один коло одного на невисокому горбі, що під ним Тюдор викопав собі землянку. Часами він на сопілці награвав румунських чабанських пісень, а вона співала татарських пісень, відбиваючи такт на маленькому бубні, якого завжди носила з собою. Надходили інші чабани, і всі вони разом сміялись, хоча де-хто й думав, що негоже Тюдорові водитися з невірною жінкою.

Кубак потрохи звик до нового стану речей, але він не був такий щасливий, як тоді, коли з ним був хазяїн. Він сердився на Тюдора не за те, що той пас вівці разом з татарами, не за те, що водився з жінкою, яка так різнилася від інших жінок рідного села, а за те, що він заступив місце хазяїна, бо цей новий хазяїн був зовсім инакший. Тюдор мав собаку за собаку, а для Янка Кубак був приятель і товариш. На дозвіллі Тюдор завжди був з Райзою, тоді, як Янко, його справжній хазяїн, завжди бував з ним, завжди бував з собакою, бавився з ним і полював по сусідніх лісах і полях, запасаючи свіжого м'яса.

Одного дня вони перейшли на нове пасовисько, бо вівці поїли вже всю траву; отара розсипалась. Кубак почав овець зганяти до купи. Ягнята розсипались широким колом і тепер жа-

лібно мекали, падаючи одно через одного. Укусивши одно з них, собака запусив зуби надто глибоко, і ягня, сходячи кров'ю, впало на землю.

Кубак злякався і подивився на Тюдора, але той як раз тікав від татарки, яка весело за ним ганялася. Собака знав, чого має сподіватися від цієї людини, якої він не любить, і яка вже кілька разів його побила. Оскаженілий, сам не знаючи, що він робить, він схопив ягня за горло. Хазяїн був далеко і тепер весело ганявся за Райзою, яка в нього забрала рушницю. Ягня билосся в конвульсіях, і Кубак поволик його до лісу. З-за дерев він стежив за чабаном, що, спиною обернувшись до стада, базікав і грався з дівчиною.

Тепла кров стікала собаці на губи й на ноги. Коли ягня ще трошки задригало ногами, собака перегриз йому горло. Потім, цілком себе забувши, забувши свою собачу кров, що кількома поколіннями виховувалася в ньому, Кубак, мов справжній вовк, зарився з головою у тремтуче м'ясо і почав його шматувати; він про все забув, навіть про свого хазяїна. Скуштувавши заказаного м'яса, він перестав дивитися на отару, як на щось таке, що треба обороняти; він лише знав, що тепер вона його боятиметься. Отара, хазяїн і інші собаки тепер були йому вороги. І коли вітер доніс до нього вовчий дух, Кубак відчув, що йому ближчий вовк, ніж люди і отара, що пасеться за лісом. Люте гавкання інших собак не стривожило його, не потягло до отари. Навпаки, він повернув в інший бік— за ліс.

Тюдор, помітивши, що собака раптом зник, почав його кликати. Інші собаки гавкали і кру-

жляли навколо своїх отар. Почало темніти. Тюдор з Райзою, шукаючи Кубака, дійшли до лісу: вони боялися, що собака один на один пішов на вовка, але їм не довелося далеко йти, швидко вони побачили Кубака, що, зарившись з головою в м'ясо, роздирав його зубами. Морда його була в крові, аж по самі очі.

Побачивши Тюдора, Кубак відступив на кілька кроків і вищирив свої страшні ікла. Через хвилинку, почувши гавкання інших собак, він втратив всю свою зухвалість і поповз по землі до самих ніг чабанових, та почав скиглити, ніби хотів щось розказати. Не знаючи, що йому робити, Тюдор пішов геть із лісу. Собака поповз за ним волочачи по землі черево. Інші собаки несамовито кружляли навколо отар, бо вовчий дух раз-у-раз міцнішав. Трохи згодом грімнув постріл, до гори стрибнув якийсь великий бурий звір і впав на землю. Почувся тупіт кінських копит, і з'явився на коні Янко. Кубак відстав від собак, що побігли до забитого вовка, і кинувся до свого улюбленого хазяїна, Янко нагнувся, щоб погладити по морді пса і побачив, що голова у нього вся в крові. Вся шия була мокра від крові. Побачивши, що вовк уже мертвий, Тюдор теж підійшов до хазяїна.

„Ходи,“ сказав він, „я тобі покажу, що наробив твій пес.“

„Чого в нього шерсть і морда в крові? З ким це він кусався?“ здивовано спитав Янко.

„Ходи, я тобі покажу,“ відповів Тюдор. „Якби це був мій собака, я-б його застрелив.“

Кубак хотів втекти, коли помітив, куди повернув Тюдор, але Янко вже схопив його за нашийник і потяг за собою. Молодому хазяїнові на

очі сльози набігли, коли він побачив пошматоване ягня. Він перевів погляд на Кубака, що стояв з винуватим виглядом.

Існує один лише закон для собак, що забувають свою собачу натуру, але Янко надто кохав Кубака. Він певний був, що якби Кубак міг говорити, то він би розказав, як це сталося.

„Ти певний, що він це зробив?“ спитав Янко.

Тюдор розказав, як він захопився на собаку.

„Він з головою зарився у криваве м'ясо. Він не відповідав, коли я його кликав, і коли гавкали інші собаки, почувши, що запахло в повітрі вовчим духом.“

Янко хвилинку роздумував. Потім він вийняв з-за халяви нагая і немилосердно стьогнув ним Кубака, що хотів сховатися за дерево; показуючи на пошматоване ягня, він йому говорив, за що його б'є. Товсті смуги набухли у собаки під шерстю і на морді. Він скиглив і скавучав. Янко не переставав його бити. Коли Янко, нарешті, стомився, рани так пекли Кубакові, що він ледве міг ходити. Собака зрозумів, що він зробив страшного злочина і заслужив цю кару. Він зрозумів, бо знав, що хазяїн його любить, бо вірив у велику його мудрість, хоча наслідком цієї мудрости була така жорстока кара. Якби Тюдор його так побив, він-би кинувся на нього і роздер-би на шматки.

Побивши собаку, Янко потяг його зашийник до лісу. Він послав Тюдора закопати рештки ягняти, щоб на запах не прийшли інші хижакі. Хоча Янко приїхав ненадовго, але він залишився до глибокої ночі і сам ходив коло побитого собаки, промовляв до нього і промивав йому

рани у невеличкому струмку. Давши де-які поради Тюдорові, він скочив на коня і ще раз в останнє привітно подивився на собаку, що не переставав скиглити.

„Коли в йому знов прокинеться вовча кров, я його застрелю“ сказав Тюдор.

„Ні, ти цього не роби. Я знаю, що цього більше не буде: а коли-б таке трапилося знов, прив'яжи його до дерева й пошли за мною.“

Кубак хотів побігти за Янком, але ноги не слухались його.

Кілька день він кульгав. Інші чабани, дізнавшись про його злочин, не підпускали його до себе. Навіть татарські собаки, що на них він завжди дивився зневажливо, тепер його сторонилися і не хотіли мати нічого спільного з тим, хто зрадив свою отару і поведився, як вовк.

Літо поволі минало, і отара посувалася далі й далі. Тюдор ночами кидав пасовисько і нишком ходив до того села, де жила Райза. Сама вона не могла так часто приходити, бо було далеко. Спочатку Тюдор тільки жартуючи залицявся до молодій татарки. А потім вона заволоділа всіма його думками і коли її не було, він більше нагадував нещасного коханця, а не пильного чабана. Інші чабани, помітивши, як він сумує, коли нема коло нього татарки, почали з цього глузувати й оповідати йому неймовірні речі. То ніби Янко напав на татарське село і попалив хати; то він ніби замирився з ними, договорившись, що румунські отари будуть пастися на ланах, що безперечно належать татарам. То ніби татарські собаки заприятіялися з їхніми і разом напали на спільного ворога вовка, а то якийсь румунський чабан тільки чекає, поки

зійде місяць, щоб піти до татарського села та через тин балакати з татарською дівчиною. На всі ці жарти Тюдор відповідав, що татарських дівчат можна кохати так само, як пасти свої отари на татарській землі. Наприкінці літа отари повернулися до румунського села, а Тюдор пішов до татар сватати Райзу. Але матір її, вдова, віддавала дочку тільки з такою умовою, що Тюдор залишиться з ними; татари втратили у бої чимало своїх мужчин, а тому вони були тієї думки, що хай той, хто вибрав собі татарську дівчину, краще залишається в їхньому селі, і тоді буде одним зайвим чоловіком більше.

Тюдорові важко було піти на це; що правда, село його замирилося з татарами, однак вони залишались ворогами. Тюдор попрохав часу на обдумання. По корчмах чабани вже оповідали про його залицання до маленької татарки. У неділю, коли молодь гуляла, румунські дівчата відверталися від нього, як він їх прохав до танцю. І Ленка, дівчина, яка не-що-давно дивилася на нього закоханими очима, тепер відмовлялася ходити з ним руч-об-руч і втікла від нього, коли хлопці й дівчата, взявшись за руки, танцювали „гору“ навколо стола, за яким сидів п'яний музика-циган. Отже трохи з досади, трохи від того, що тужив за Райзою, Тюдор знов подався на татарське село, залишивши матір і сестру свою в сльозах, наче-б то вони його поховали. А Тюдорова стара мати сказала якось перед церквою вголос, щоб усі почули:

„Невже ми що-року будемо втрачати одного з наших синів, за ту горстку трави, що їдять наші вівці?“

Для неї, як і для інших ясно було, що це ще гірша втрата, коли чоловік переходить на татарський бік.

Кубак ліниво вештався навколо кошар, де на зиму розміщено було овець. Історія про його злочин, яка всім уже була відома, підірвала довір'я до нього. На нього вже не дивилися, як на хазяйського пса. А коли він заходив на подвір'я, люди скося позирали на нього. Тільки хазяїн його так само, як і раніш, покладався на нього цілком. Але-ж той, заклопотаний іншими справами, рідко вдома бував: на нього чекали громадські справи, треба було розбирати скарги, мирити селян, що посварилися; він не мав часу гратися з собакою і віддавати йому багато уваги.

І коли настали суворі зимові холоди, коли вдарили морози, Кубакові знов захотілося теплого живого м'яса, якого він скуштував літом. Його стримувала згадка про жорстокі побої. Він не користався з нагоди залізти до хазяйської кошари, але ночами він нишком кружляв навколо чужих кошар, що їх пильно оберігали інші собаки. Так, навіть собаки ставились вороже до нього і валували, коли він наближався. Якоїсь ночі він поліз до кошари старого Марку; собаки забрехали, ніби зачули вовка; Кубак, що раз-у-раз щирив зуби і підіймав лапи, тепер більше скидався на вовка ніж на собаку. Від нього навіть пахло вовчим духом. Його не пізнавали навіть власні брати, і навіть мати його Рошка, найжившись, вставала, коли він підходив близько до неї. Минула зима, і Кубак не мав нагоди скуштувати живого м'яса. Він уже трохи забув хазяйські побої.

Ранньої весни Тюдор за Янковим стадом повернувся до свого села. Він був одягнений напів-татариним, напів-румуном. Тюдорові простили мезальянс, бо Янко якось на зборах сказав: „Коли чоловік кохає жінку, вона стає гарною. Гірше було-б, як-би Тюдор, кохаючи татарку, оженився з іншою жінкою.“

Щоб показати, як він до цього ставиться, Янко цієї весни знов довірив Тюдорові своє стадо, дарма що на початку хотів взяти іншого пастуха, бо знав, що Тюдор не любить його собаки.

Увечері того самого дня, як отара прийшла на нове пасовисько, хазяїн почав собі копати землянку, а Кубак тим часом, схопивши за горло молоде ягня, потяг його до лісу і почав душити. Але цього разу він не зразу став його жертви, а почекав, поки не заснув хазяїн. Тоді він повернувся до своєї здобичи.

Цілу ніч Кубак жер свіже молоде м'ясо. Він не чув, як гавкали інші собаки. Нюх його ослаб від запаху крові. Минуло знов кілька ночей; Кубака не було покарано за його злочин і він загриз другу вівцю. Він так наївся живого м'яса, що йому аж боки розперло, і він ледве міг стояти на ногах. Коли підступали інші собаки, Кубак щирив свої ікла, але він перестав гарчати, коли собаки сусідньої отари, вчинивши страшний галас, повели хазяїна на те місце, де Кубак за один тиждень пожер дві вівці. Чабани відразу догадалися, хто винуватий. Та й нетрудно було догадатися. Кубак, підібгавши хвоста, боком обходив отару.

„Застрель його“, радили Тюдорові чабани; але Райза взяла чоловіка на бік і сказала йому кілька слів. Тюдор відповів чабанам:

„Я радий його застрелити, але хазяїн наказав мені послати за ним, коли знов таке трапиться.“

За Янком послали молодого татарчука, а татарка понесла до свого села двох овець, що їх зарізав Тюдор так, щоб не бачили інші пастухи.

„Скажеш, що їх собака звів,“ порадила чоловікові Райза.

„Чого це ви мене викликали?“ спитав Янко, коли приїхав.

„Цей твій собака гірший за вовка,“ сказав Тюдор. „Марко й інші—свідки, що він знов почав овець душити. Нашу отару неначе вовк обороняє.“

Найлихіша біда не могла Янкові завдати стільки горя, як те, що йому довелося почути.

„Коли я його не застрелив,“ казав далі Тюдор, „то тільки через те, що згадав, як ти минулого року просив не робити цього.“

Янко схопився за пістоля, що був у нього за поясом. Кубак підповз до ніг його і підвів морду. Молодий хазяїн заглянув йому в вічі й почав пригадувати собаці, як він його маленьким щеням забрав з-під матери; як він його випещував, бавився з ним; як вони були приятелями; як разом ходили на татар; як, обороняючи стадо, кожного з них поранено. Він пригадав, як напав на татарське село, щоб знов здобути собі довір'я собаче, яке він втратив тоді, коли їх побили татари. Собака всім був для нього: братом, приятелем, єдиною втіхою. Коли-б він міг говорити, то, може, багато чого розказав. Янко не міг його вбити і не міг він цього доручити кому іншому. Залишався один тільки вихід. Він прив'язав мотузку одним кінцем до Кубакового нашійника, а другим кінцем до дерева; потім, показавши йому на овечу шерсть і кістки, він

почав його бити. Спочатку Кубак вив і скиглив; потім, коли хазяїн не переставав бити, а біль раз-у-раз більшав, він почав щирити зуби. Тоді Янко оскаженів. Скакаючи навколо і ховаючись за дерева, Кубак гарчав і намагався то перегризти мотузку, то кинутися на свого ката, що стояв перед ним з нагаєм у руках і немилосердно лупив його. Коли йому запекло все тіло і ноги почали підкошуватися, він почав скиглити, вити і скавучати. Янко не переставав лупити. Він перестав тоді тільки, коли Кубак упав напівмертвий. Його сухий язик висунувся із пащеки. Набухле тіло підіймалося й опускалося важко, немов той міхур.

Коли йому на гаряче тіло вилили кілька відер води, собака розплющив очі і побачив, що хазяїн все ще стоїть перед ним. Янкові боляче було дивитися, як мучиться його пес. Він поволік його до річки і занурив у воду. Коли почало смеркати, він поклав Кубака на воза, підоставши йому соломи, і привіз додому, пославши замість його иншого пса стерегти отару.

Все літо Кубак пролежав у страшній агонії, але хазяїн ходив коло нього. Тіло його було таке зранене, що шерсть випадала жмутами. Він худішав з кожним днем і зробився такий кволий, що не міг вже навіть скиглити. Коли хазяїн намащував йому рани, обдерте м'ясо тремтіло, як драглі.

За це літо крім хазяїна до собаки ніхто не підходив. Він його виносив з будки на сонце, сидів коло його, годував хлібом і молоком, перев'язував рани, накривав від мух і инших комах, а коли смеркалося, заносив його назад до будки.

Коли собака видужав, виходившись після страшних побоїв, він зрозумів, за що його так побито. Він тремтів від страху, як тільки згадував про овече м'ясо. Він боявся хазяїна, згадуючи, як той його лупив, але він знав, що його покарано за вчинок, якого можна сподіватися лише від вовка або татарина. Він согрішив проти отари, проти цілої отари. Він сам не розумів, як це сталося; тепер, тільки він углядить ягня, його вже огортає жах.

Коли літо скінчилося, овець, ще до першого снігу, пригнали додому. Кубак уже так зміцнів, що міг ходити. Побачивши Тюдора, що повернувся з Янковим стадом, він вицирив зуби. Стадо йому нагадало, як чабан сам зарізав дві вівці і віддав їх татарці. Чому-ж його не було бито? Чому хазяїн стискав йому руку і обнімав його?

„Ти ніколи не бив собаки?“ спитав Янко, побачивши, що Кубак хоче кинутися на Тюдора. Кубак, що досі був дуже тихий, тепер раптом почав стрибати, як скажений, дарма що не цілком ще видужав.

„Ні, я ніколи його не бив,“ відповів Тюдор.

Коли підійшла Райза, Кубак теж кинувся до неї так, ніби про щось хотів сказати хазяїнові. І хазяїн зрозумів. Він зрозумів, що собака хоче сказати, що ці люди согрішили проти стада. Вони почали лічити овець, пропускаючи їх через ворота. Був чималий недолік. Було так заведено, що, коли вівця здохла, або загинула від хижого звіря, то інші чабани мусіли бути за свідків. Тюдор мав таких свідків відносно чотирьох овець, що загинули цього літа. Бракувало ще п'ять, що їх ніби зів Кубак. Янко глянув на собаку, коли Тюдор сказав про це.

„Чи довго у тебе вовк стерегтиме стадо?“ саркастично спитав Тюдор.

Янко, що хотів захистити свою собаку і не дуже вірив чабанові, сказав:

„Щось мені не віриться, щоб собака за тиждень звів п'ятеро овець“.

Тюдор, ображений, кинувся на хазяїна, свого колишнього приятеля. Інші чабани розвели їх, поки вони не схопилися за ножі. Пес був надто кволий, щоб заступитись за хазяїна. Він ще кульгав на двох ногах і, стрибаючи навколо, скавунав і гавкав.

Янко опанував себе. Як староста, він негайно скликав збори. Зійшлося все село, щоб подивитися, що буде далі. Посідали на лавах; тоді Янко покликав Тюдора і попросив його розказати про все. Він також вислухав інших пастухів. Тоді Янко виніс вирок, що він образив людину, озвавши її злодієм, не маючи ніяких доказів і пославшись тільки на те, що собака не міг за тиждень звісти п'ятеро овець. Отже Янко засудив себе віддати Тюдорові п'ятеро найкращих овець, яких той сам має вибрати з отари.

Тюдор, що більше року прожив з безбожними татарами, раптом почув, що в ньому заговорила його чесність. Він протестував і казав, що простив уже образу. Але даремно. Янко вимагав кари для того, хто образив так тяжко чесну людину. Коли довелося брати вівці, Тюдор на очах у всіх розплакався і признався, що з жінчиної намови зарізав трьох овець. Люди підійшли до Тюдора, почали його втішати, обнімали і просили його залишитися, поки не відбудеться „сфат“, (сільська нарада). Довго радилися і врешті вирішили, що татари залишаються татарами; в Тю-

доревих жилах була татарська кров від далекого предка, а тому йому небезпечно жити з татарами; жінка може або залишитися тут, або йти, куди хоче. Жінка вирішила, що краще залишитися.

Всю зиму Янко й жінка його (він на Різдво одружився з Ветою) ходили коло хворої собаки. Він мало не весь вилиняв і його не випускали на мороз. Кубаків син уже підріс і міг уже стерегти овець, що були по стайнях. Рани загоїлись і потрохи заростали шерстю. Граючися з хазяїном, собака потрохи набирался сил, і до його поверталась його жвавість і веселість. Настала весна, шерсть на собаці була ще рідка і місцями виглядала гола темна шкіра, яка ще не встигла зарости волоссям, але Янко гадав, що Кубака вже можна знов послати стерегти отару. Цього року її не погнали на татарські пасовиська. Між румунами і татарами виникла нова сварка, бо Райза залишила своє плем'я, а це суперечило умові, що її складено було між Тюдором і жінчиною матір'ю. Перед тим, як стадо вирушило, Янків батько, старий Бужор, прийшов попрощатися з сином. „Краще на цей раз залишити Кубака вдома,“ сказав старий.

„Ні,“ відповів Янко, „краще виказати до нього повне довір'я. Я обмірковував справу і я знаю тепер, що його деморалізувало те, що ми послали наше стадо пастися до татар. Я почуваю себе таким винним, ніби я сам зробив цей злочин. Спочатку ми його привчали ненавидіти татар, а потім приятелювати з ними. Він не міг цього зрозуміти. Це його деморалізувало“.

„Твоя отара, твій собака. Тобі краще знати“, відказав старий.

Набравшись сил, Кубак на своїх власних павсовиськах почував себе знов по-старому. Але згодом, до його повернулось колишнє бажання скуштувати живого м'яса. Він де-який час боровся проти вовчої крові; що-разу уночі як він обходив молодих ягнят, його лякала згадка про те, як його бив хазяїн. Тюдор, що не довіряв Кубакові, завжди був на чаті; він боявся, що тепер йому доведеться поставити більше, ніж одного свідка, щоб переконати людей у своїй чесності.

Брак довір'я з боку Тюдора і пильне його чатування розбуркало в собаці інші почуття, такі самі небезпечні, як ті, що їх породила вовча кров: бажання перехитрити чабана. Під'южений хазяйською чуйністю, Кубак, забувши, як його лупили, цілком віддався під владу диким інстинктам, що в йому дримали, і що їх випещували цілі покоління хижаків, що їхня кров була в його жилах. Йому не подобалась ніяка їжа; він не доторкався до хліба і сушеного м'яса. З кожним днем він худшав. Ребра у нього виступали, мов у голодного вовка. Нишпорячи навколо, він присідав на передні лапи, а задні завжди були напружені, щоб стрибнути. Так він вештався, чекаючи нагоди. З роззявленої пащі набік звисав червоний язик. Ікля завжди були вищерені. Очі ставали блискучі і так бігали навколо.

Тюдор, стурбований, хотів послати за Янком, але чабанська гордість не дала йому цього зробити. Він балакав з іншими чабанами, але ті хитали головою. Несправедливо зацідозрювати когось тільки через те, що колись він згрішив, навіть якщо це і собака.

„Може він тільки хворий, як часами хворіють собаки. Може він звів якоїсь трави, що вона йому зашкодила“, казали старі чабани.

Але Тюдор краще знав і був наготові. І ось одного дня Кубак, неспроможний далі боротися з спокуссю, ще завидна схопив вівцю і поволик її до лісу. На Тюдорів крик збіглися інші чабани. Вони на цей раз не хотіли чекати Янкової розправи. Цей собака поведився, як справжній вовк, а їм треба боронити своїх овець. Одночасно випалили з трьох рушниць.

Кубак тільки встиг шарпнути вівцю за горло і дав стрікача до лісу, а за ним побігли чабани, стріляючи з рушниць. Коли Кубак зник, вони повернулися до своїх отар. До Янка послали хлопця з звісткою про те, що сталося і просили прислати другою собаку.

Цілий тиждень Кубак блукав по лісах і полях. Він був щасливий, що уникнув кари, яка була неминуча. Він залазив до чужих курятників, живився м'ясом трусиків і лісових птахів.

Жінки, вгледівши його, кидали каміння. Діти, що пасли гуси, відганяли його ціпками. Кілька разів у нього стріляли. Всі з ним поводитись, як з паршивим татарським дворнякою. Він почав тужити за хазяїном: не за тим хазяїном, що стеріг вівці, а за справжнім хазяїном, що двічі його побив і потім гоїв його рани, тепло вкривав, годував у хаті і не виганяв на двір, коли інші собаки блукали по холодному снігу. Він знав, що хазяїн знов немилосердно його відлупить, але він тужив за хазяїном, за дотиком його руки, що пестила після побоїв.

Якогось ранку Янко був дуже здивований, коли за дверима знайшов Кубака, що лежачи на спині, дригав лапами, скиглив і скавучав. Після останніх подій нічого не залишалось, як застрелити пса. Але цього він не міг зробити. Оскільки

він знав собачу натуру, пса не варто було знов бити, бо з цього не буде ніякої користі. Дужче, як останнього разу, він уже не міг його лупити. Коли цього було не досить, то яка-ж користь знов його бити. Він також знав, що тепер не буде ходити коло собаки і годувати його, як він це двічі робив, побивши. Отже Кубак лазив коло ніг його, сподіваючись кари, але Янко з огидою штовхнув його ногою, сплюнув і пішов геть. Кубак заплющив очі, сподіваючись удара нагаєм. Його ніхто не вдарив; розплющивши очі, він подивився навколо. Хазяїн був уже далеко. Кубак зірвався на ноги і побіг за ним. Коли він наблизився до хазяїна, той його знов штовхнув ногою. Кубак збився з пантелику. Він сподівався немилосердних лупцанів, а тепер хазяїн його поводитьсь з ним так само, як чужі люди. Невже він втратив свого хазяїна? Він знов наблизився до Янка і, граючись, хотів на нього скочити. Янко знов його штовхнув, нагнувся за каменем і прогнав його геть від хати, від дому, від будки. Цілий день Кубак чекав на свого хазяїна коло воріт сільської ради. Він чекав, щоб його було бито, він хотів кари за свій злочин, бо йому потім напевне проститься, і його знов любитиме хазяїн. Але хазяїн і дивитися не хотів на пса. Він йому погрозив ціпком. Але Кубак підійшов ближче, чекаючи, що на нього посиплються вдари, і прагнучи кари. Але хазяїн тільки прогнав його і сплюнув.

Тоді лише собака зрозумів, що за такий великий злочин і кари немає, і тому хазяїн так ним гордує. І він зразу зрозумів, що назавжди втратив свого хазяїна і був тепер бездомний пес. Він почекав, поки не смерклося, і заліз у будку,

зарився в солому. Тіло його нило від болю. Цілими днями лежав він мовчки, не подаючи ніяких ознак життя. Потім, зібравшись з останніми силами, він виповз, потягся до хазяйських дверей і почав скиглити. Не пробачення він просив, він просив кари, за якою пробачення само прийде; дотика хазяйської руки йому хотілося відчути. Але хазяїн і не глянув на нього. Приголомшений, цілком знесилений, Кубак поліз назад до своєї будки. Це повторювалося що ранку; від голоду і холоду собака худшав, слабшав, від нього залишилися тільки шкіра й кості; йому ще тяжче було ворухитися, ніж тоді, коли його так немилосердно відлупив хазяїн; він дряпався в двері і скиглив, благаючи заслуженої кари.

Нарешті Бужор, Янків батько, що стежив за собакою з вікна, сказав синові:

„Ти його хоч перед смертю прости.“

Собака лежав і ледве дихав. В очах його був такий великий сум, що Янкові на очі набігли сльози. Ставши навколішки він погладив Кубака по спині.

„Принеси трохи молока“ сказав Янко жінці. Він влив собаці в горло кілька ложок і сів коло нього, бо пес уже подихав. Але раптом до нього почало повертатися життя.

Згодом Янко знов привів з собою Кубака на пасовисько. Тюдор і інші чабани протестували, але він їм сказав:

„Коли собака хоч раз іще зачепить ягня, то застрельте мене. Так я тепер покладаюся на Кубака“.

„Але,“ відповів Тюдор, „хто раз зробив злочин...“

„Той не зробить його вдруге“, закінчив Янко, обнявши Тюдора за шию і подивившись йому просто в вічі, „бо він знає, що йому доведеться втратити“.

Тюдор і Янко обнявшись плакали, а Кубак сидів і дивився на них.

Ч У Ж И Й.

На Добрузььому боці Дунаю жило циганське плем'я. По всій Румунії людей цього племені називали Канарськими циганами. Чоловіки їхні були високорослі, широкоплечі і стрункі, зимою вони носили довгі ведмежі кожухи, а влітку білі короткі овечі кожухи і широкі сині шаравари. На жінках були сукні, шалі і хустки таких веселих кольорів, що про них говорилося: „Коли Канарська жінка переходить дорогу, то навіть коли несуть мерця, здається, що йде весілля.“

А селянки, збиваючи масло у своїх високих, вузьких дерев'яних масничках, раптом спинялися й питали: „Що ви робите, що у вас волосся таке довге, ніжне і лискуче?“ і доторкнувшись пальцями до їхніх рук, вони питали: „Що ви робите, що шкіра у вас така гладенька і ніжна“.

А коли треба було когось похвалити, то казали: „Такий правдивий, як Канарський циган“.

Ціле літо до пізньої осені цигани кочували по країні, торгуючи в Молдавії віньми, яких вони продавали сибьооким селянам, що жили по-над Серетом; у Карпатських горах вони купували хутро у довговолосих, дикооких ловців; на мідяні казанки вони вимінювали домоткане полотно, сита на кур, кільця на овець, намиста, скрипки, флейти, гребінці, шалі. І чого тільки нема на возі у Канарського цигана! Чого не спитаєш, те й знай-

деться. Ціле літо вони кочували, а пізньої осені на човнах перепливали Дунай і поверталися до своїх хат і полів, яких доглядали старі люди, що залишилися вдома. Це було єдине циганське плем'я, що жило напів-осілим життям. В кінці жовтня, після Дмитра, парубки молотили овес і пшеницю, чистили кукурудзу, видушували виноград, кінчали осінню оранку, пиляли на зиму дрова, лагодили стайні на худобу. Різдяні завірюхи заставляли їх уже наготові, і їм не було чого боятися, що замерзне Дунай. В Добруджі місяців чотири доводилось сидіти в хаті, запасшись дровами та їжею, і слухати, як під дверима та вікнами виють вовки. В селі всього було коло ста соломою критих хатин, а людности душ коло шістсот. Хати були розкидані без усякого ладу: одні дверима на схід, інші на захід — як попало.

Щасливим сповійним життям жили Канарські цигани. За ватажка був у них мудрий, старий чоловік. Сольні він звався. І такий він був старий, що люди казали, що і смерть його поважає, бо він старіший від смерті.

Якось на весні найменший син його Най, гордість батькова, бо був він найкращий і найдужчий за всіх юнаків, повернувся з Кара-Мурата, татарського села, що стояло на болоті, до якого було день їзди. Най, сівши коло батькових ніг, сказав: „Я хочу, тату, з тобою поговорити про жінку, яку я кохаю.“

Сольні погладив свою довгу сиву бороду, що була йому по пояс і відповів: „Коли повернешся влітку з кочовиська, то мене, сину, вже не буде в живих. Хата тоді твоя. Ти будеш баросаном (ватажком). Чия вона дочка?“

„Дочка Селіма з Кара-Мурата. У цій хаті житиме хтось інший з твоїх синів, а я збудую собі хату в Кара-Мураті.“

Після довгої мовчанки старий циган сказав: „Не квапся будувати хати, поки тобі не дістанеться оця. Спочатку зробиш ватажком, а потім зрікайся цього. Тоді тільки ти зважиш свою любов І коли те, що у тебе в руках заважить менше, ніж те, чого ти бажаєш, тоді кидай та йди собі. Будь щасливий.“

Коли Най в-осени повернувся до дому, його віз був навантажений шовком і сріблом,—дарунками для Пари, Селімової дочки. Йому дісталась хата і ватажництво. Він зрікся і того й того на користь свого старшого брата. А цигани перед від'їздом Ная всю ніч співали: „Щасливий той, хто так кохає, що ладен стати чужинцем і обмінати корону на ланцюги.“

Дванадцять найкращих коней і четверо найдужчих волів Най пригнав до Селімової стайні. Розіславши шовки і розставивши дарунки на глиняній долівці Селімової круглої хати, він сказав: „Ось ті скарби, що дістались на мою долю. Це все моє.“

Селім, що любив молодого цигана, подивився на дарунки.

„Мені ще більше давали за Пару, але я обіцяв її тобі і я з нею балакав. Вона тебе кохає. Але ти у нас чужинець. Твої шляхи — не наші шляхи. Твій нарід—кочові люди. Мій нарід жив тут з самого початку; не було ще тут ні турків, ні гяурів, що називають цей край своїм. Якщо ти береш Пару за жінку, то мусиш жити з нами. Половину твоїх скарбів я тобі повертаю. Постав собі хату. Землі у нас досить, зробиш одним із наших, і тоді можеш торгувати в околицях.“

„Те, що я у дарунок приніс,“ відповів Най, „не становить і десятої частини того, що я кинув за-для твоєї дочки, я зрікся батьківської хати і не схотів бути ватажком. А тепер я став одним із ваших і буду жити, як ви.“

Другого дня Най пішов до цегельника Ішмета і накупив у нього цегли на хату; чоловік спочатку мусить мати свою власну хату, і тоді лише за нього можна видати дічину. Він різав січку і мішав її із глиною, а Пара приходила дивитися на його працю. Такий на селі був звичай. Вона мусіла приходити щодня.

„Будуй велику хату,“ радила вона Наєві. „Я збудую дуже велику“, відповідав молодий циган і підморгував їй оком. „Це буде найбільша хата на все село“. Пара червоніла і під його поглядом спускала очі додолу.

Вона була гарна дівчина. Що правда, не краща за звичайних циганських дівчат. Але жінка кращає, коли на неї дивиться той, що її кохає; обличчя її рожевіє і променіє. Погляд коханого для жінки те саме, що роса на квітки. Гарною буває тільки кохана жінка. Жінка тоді лише старішає, коли її вже не кохають.

Подумавши кілька хвилин, Пара схвильованим голосом промовила: „Не будуй, Нає, дуже великої хати. Не треба, щоб вона була найбільша у селі.“

„Через що?“ спитав Най, випустивши ножа на колоду.

„Якби ти був одним із наших, то це нічого, а так люди казатимуть: що це він пишається над нами, що має найбільшу на селі хату? Хай же наша хата не буде більша від батькової“.

„Ти даєш мені мудру пораду“ сумно відповів Най. „Якби я збудував малу хату, то люди ка-

зали-б: „Що це він нас соромить, будуючи собі у нашому селі таку маленьку хату.“

„Але ми її можемо прикрасити всередині і зробити дуже гарною,“ додала Пара.

„Гаразд,“ відказав Най, повертаючись до праці. „Коли хата буде готова, і ми поженимось, тоді я тільки дбатиму за те, щоб зробити її як-найкращою.“ В той час, як Пара розмовляла з нареченим, дві її подруги стояли поодаль. Але вони вухом ловили кожне слово. Пара була в зеленому, а обидві її супутниці в ясних бурнусах і широких жовтих шараварах; вони аж до самого шлюбу мусіли невідстанно стежити за нареченою. Їхній обов'язок був не випускати молодих з очей.

Пара і Най хотіли їх перехитрити, але дівчата стежили ще пильніше, бо наречений був циган. І невже він кращий за татарина? Тут уже справа торкалася гонору цілої раси.

Звичайно парубки на селі помагали нареченому обдурювати сторожих, і для них це була весела розвага. Але Наєві ні один не хотів допомогти. Сама Пара, знаючи, що він-же такий розумний, просила його нічого не робити, щоб не зневажити татар.

Ще до першого снігу стіни було закінчено, і тепер треба було класти вінець. Зійшлися всі селяни. Вони сиділи навколо великих казанів, де варився пілав, підсоложений медом і підправлений цинамоном. Жінки в'язали соломі на хату, а чоловіки слухали оповідань сліпого Кирила Османа, що сам осліпив себе, бо дав такий зарік, повернувшись із Мекки, яку він бачив у всій її пишноті.

Коли все було злагоджено і на другий день тільки мали класти вінця на хату, Ная на цілу

ніч зачинили в одній хаті, а Пару стерегли у другій.

Всі нежонаті чоловіки, одягнені в найкращі вбрання, з оздобленими міддю пістолями за жовтими поясами і з білими тюрбанами поперх червоних фесок, з довгими ятаганам, що синяво вилискували в червоному світлі багаття, посідали на своїх найкращих коней і проїхали один за одним під Париним вікном, питаючи: „Уже завтра на хату наложено буде вінця. Як я тебе питаю, чи не зо мною ти хочеш жити під цим дахом, то що ти мені скажеш, Паро, донько Селімова?“

„Не з тобою,“ голосно відповідала Пара, вигукуючи його ім'я. Юнак від'їздив на бік, інші сміялися, і під вікном проїздив другий, третій і десятій; кожний запитував те саме, і кожному Пара те саме відповідала.

Тоді дівчата, прибрані у найкращі шати, з запаленими смолоскипами і тамбуринами попереду, проходили під вікном, де стояв Най; танцюючи і співаючи, кожна з них запитувала: „Коли я тебе питаю, чи не зо мною ти хочеш жити під цим дахом, то що ти мені скажеш, Нає, син Сольні?“

„Не з тобою, хоча ти і ти гарна;“ всі сміялись і потішалися. Коли пройшла остання дівчина, під вікно підвели Пару. Всі насторожили вуха.

„Чи для мене збудовано?“

„Для тебе.“

Тоді всі загули: „Хату збудовано для Пари. Селімової доньки,“ і парубки почали стріляти з пістолів. Це був такий старий звичай у Кара-Мурацьких татар, щоб усі знали, що юнак і дівчина дружаться по своїй добрій волі. Молодим дозволялося сидіти разом, коли танцювали ба-

ядерки і співали чоловіки, акомпануючи собі на маленьких бубнах, що лежали на килимах, де сиділи люди підібгавши ноги. Після цієї церемонії вони були обвінчані.

На світанку після молитви селяни поставили вінець, а Най з Парою тільки дивилися. Їм не дозволялося помагати і не дозволялося говорити один з одним, або відповідати на запитання інших. Це був другий Кара-Мурацький звичай, що давав привід до сміху і веселих жартів. Якщо вони відповідали, то їх карали, залежно від того, як заманеться тому, хто їх підвів.

Після шлюбу Най витяг із таємної скриньки у своєму возі чимало килимів і покривал, що їх він не показав Париному батькові; наступними днями він раз-у-раз здивовував свою жінку несподіванками, приносячи нові речі, що їх він досі таїв. Коли Селім у п'ятницю прийшов з своїми приятелями скласти перші відвідини, то всі були дуже здивовані, побачивши різнобарвні шовки, що висіли по стінах і килими, що розіслано було на долівці. Най подарував Парі нове намисто з золотих дукачів і нові сережки; казанки і каструлі з кованої міді і мусянжу висіли на гвіздках навколо печи, і в них відбивалися людські обличчя, проміння і світові плями, що танцювали на диванах і на лискучому шовку.

То була весела хата, найвеселіша у цілому селі. Знадвору вона нічим не різнилася від інших; але циган любив світло і ясні кольори; любив з інстинктом птаха, що прикрашає своє гніздо. В середині він розмалював вікна синіми і червоними фарбами, а двері жовтими, зеленими і білими; було також розмальовано сволоки під стелею і стовпи стін.

Селім пишався; це була донькина хата. Він на цій справі не програв. Що правда, циган від нього де-що утаїв, але ж у них так водилося зробити. Цей Най—добрий торговець, і він чоловік його доньки.

Наступної весни до Кара-Мурата прибула артіль румунських робітників, а за ними на низьких колесах потяглись вози навантажені машинами. За милю від татарського села знайдено було цінного вапняка і тепер розпочиналась його експлоатація. Не кваплячись робітники почали будувати хатинки для себе і бараки на динамо-машини.

Татари апатично дивилися здалека; стоячи у дверях, дивились і лаялись. Вони не розуміли того, що діялось, а тільки хвилювались, що стривожено було їхній одвічний спокій. Гяури понавозили до села опі чортіві машини. З жахом вони дивилися, як перед носом у них виростало нове село.

Най пішов подивитися, що там робиться. Татари в Кара-Мураті затуляли вуха і лаялись, коли дровами напхана машина почала гудіти й свистіти, але у Ная очі радісно і задоволено блищали. Для його слуху це було не дико. Це було справжнє життя—рухливе, гарячкове.

Там працювало коло ста робітників, і їм багато чого треба було. Циган був торговець. Він запропонував, що буде їм постачати свіже м'ясо, молоко і мед, продавати вози і коні. І справді, ще першого дня він продав їм кілька ягнят і багато чого иншого.

„Ось, тепер, Паро, ми забагатіємо“, казав він жінці, цілуючи її що разу, як повертався до дому. Буде наша хата найкраща на світі“.

Пара була дуже щаслива. „Я знаю, що так воно буде, коли ти схочеш“.

Цілий день машина працювала і пилка крушила м'який вапняк, розрізуючи його на квадратові брили. Ці брили навантажувалося на вози, запряжені волами, яких поганяли хлопці довгими батогами. Робітники звикли до голосної розмови і що глибше копали каменоломню, тим гучніше ставав відгомін, так що кожне слово, кожний удар молоту віддавався луною і котився по горбах і долинах. На цілі милі навколо осідав білий, як мучна курява пил. З того часу, як розпочалася праця в каменоломні, для Ная почалося нове життя. Довга спокійна зима була для нього надто монотонна. В його племені люди зимою розважались: парубки танцювали з дівчатами, йшли між собою на перемоги. Кара-Мурацькі татари були побожні мусульмани і жили тихо. Але тепер закипіла торгівля. Робітники були галасливі, співали і танцювали з кожної нагоди, реготалися з найменшого приводу. В одних були скрипки, в інших флейти і гармонії, на яких вони грали як справжні артисти.

Най так захопився, що не помічав, як на нього скося почали поглядати татари з того часу, як занадився він ходити до гяурів. Він був надто щасливий, щоб помітити це. Він навіть посміхався, коли вони просили надто високу ціну за мед і ягнята, яких він купував у них на продаж. „Хай вони теж багатіють“, казав він, коли Пара заперечувала проти високої ціни на яйця.

Весна вже стояла вповні і робітників до каменоломні раз-у-раз прибувало більше. Де які приїхали з родинами і почали собі будувати хатинки. То були гарненькі квадратіві хати з зе-

леним дахом, збудовані з вапняка, чисто побілені, з синіми обводами коло дверей і вікон. Наві за провізією доводилося їздити далеко за село. У своїх людей не можна було всього накупити. Ніколи ще татари не бачили стільки золота. Ніколи ще їм не давали такої високої ціни за їхнє добро. Але вони ненавиділи гяурів, що прийшли на їхні болота; ненавиділи чортову машину, що ковтала вогонь, плювала парою і димом, скреготіла, гула і свистіла; ненавиділи білу куряву, що западала в кожний куток, навіть у їжу, попадала між зуби. Навіть цікавість дітей не була сильніша за їхню ненависть до людей і машин, що стривожили спокій села. І коли румунські робітники у неділю проходили селом, щоб подивитися на хати та балакати з сусідами, двері всюди були зачинені і люди ходили набундючені.

Тільки Най і Пара почували себе щасливими. Циган що раз, повертаючись до дому, привозив нові речі. Як той птах, що, прикрашаючи гніздо, зносить по пір'ячку і соломинці, так Най з кожної подорожи привозив мідяні, срібні і золоті речі, щоб прикрасити свою хату. Їм справді хотілося, щоб вона була найкраща на світі.

Якогось раз у понеділок вранці машиніст, прийшовши до бараків, побачив, що двері виламано, приводні паси порізано на шматки, і всю машину поцсовано. На землі валялася феска, а це означало, що злочинець був з татарського села.

Най, дивуючись, що вранці не було гудка, пішов до каменоломні. Довідавшись про те, що сталося, він розлютувався. Незалежно від користі, яку він мав, він любив той галас, що стояв від праці. Робоча артіль теж не знала міри сво-

Йому гнівові. Люди пригадували, які насуплені завжди ходили ці поганці татари, що, як-ні-як, жили на чужій землі, бо Добруджа була румунська територія. Пошкоджені машини треба було виправити, а це забере чимало часу, за який гроші не платитимуть. Сьогодні Най погрожував кулаком кожному татарові, якого зустрічав. Він був сердитий, він був лютий від гніву.

Над-вечір того самого дня прибуло двоє механіків із Суліни, а з ними ланка жандармів з карабинами за плечами і з золотопогонним офіцером на чолі.

Поки лагодилось машину, поставлено було шатро і розгорнуто румунського прапора. Сівши за стіл, теж накритий червоно-жовто-синім прапором, офіцер розпочав суд. Ная, що балакав по-татарському, попрохали бути за перекладача. На суд зійшлося все мужське населення Кара-Мурата, молоді й старі. Їх одного по одному приводили до офіцера, і він питав, чи не знають вони, хто вчинив цього злочина. Відповідь була така, якої й треба було сподіватися. Ніхто не знав.

Офіцер через Ная оповістив людям, що до четверга дає час, щоб викрити злочинця; як ні, то він сам з ними учинить розправу. Він попереджав, що каратиме дуже суворо, але якщо злочинця буде видано, то він поставиться дуже милостиво.

Татари похмуро розійшлися по хатам. Пізно уночі знов переможно засвистів гудок. Машину було полагоджено. Най і Пара зраділи, почувши гудка. Він инакше відчував, ніж люди жінчиної раси і не поділяв їхнього настрою. Підвівшись з ліжка, він пішов подивитись, чи працює маши-

на. Він сам помагав натягувати нові паси і цілу ніч працював коло машини разом з механіком. Другого ранку йому якось і не кинулось в очі, що люди не відповідають на його привітання.

На третій день офіцер зібрав перед своєю хатою Кара-Мурацьких татар і сказав їм, що цього вечора у-щент буде спалено кожну двадцяту хату на селі, бо злочинця досі не видано. Татари повернулись додому. Ніхто не знав, чию хату буде спалено. Де-хто виносив своє добро, щоб урятувати його від біди. Інші, замкнувши двері, чекали лихої години.

Як зайшло сонце, з'явилася сотня кінних жандармів у блискучих мундирах з шаблями на-голо і оточили село. Як раз під час молитви дано було сигнала. Офіцер в-останнє спитав, чи не буде видано винуватця. Не було ніякої відповіді. Тоді жандарми вибрали п'ять яких попало хат і, обливши їх карасином, підпалили, і не підпускали нікого з татар.

Спочатку полум'я ясно спалахнуло, а потім трохи ущухло і почало тріщати та диміти. Цара і Най, тримаючись за руки, тремтіли зі страху, щоб не підпалили їхньої хати.

Але вогонь, замість того, щоб злякати татар, тільки дужче роздмухав у їхніх серцях ненависть. Давній азійський інстинкт руйнувати, що дрімав у їхніх душах з часів Тамерланових, раптом спалахнув, коли полум'я взялося густими хмарами диму. Оголені шаблі жандармів, замість того, щоб навіяти на них покору, розбуркали, схвилювали татар, нагадавши їм, що у кожного в хаті над вогнищем висить свій ятаган. Але жандармів була сила. Треба було бути обережними.

Цілий тиждень після цього панувала тривога. Варту навколо машинних бараків було подвоєно; здавалося, що кара, справді таки, мала наслідки. Навіть Най був такої думки і на офіцерове запитання, що кажуть татари, він відповів: „Нічого не кажуть. Не знають, хто це зробив. П'ять хат, це велике нещастя“.

Але молодь Кара-Мурацька не могла далі стримувати свою ненависть, і на восьму ніч зайнялися дві хати на недавно збудованому румунському хуторі. Най впав у розпач, побачивши уночі, що горять білі хати. Він знав, які будуть наслідки. На цей раз не було ніякого слідства. Наступної ночі жандарми спалили десять татарських хат. Коли полум'я запалахкотіло, татарські юнаки не мали сили далі себе стримувати і мов зачаровані вогнем, почали, посідавши на коні, їздити чвалем навколо охоплених пожежою, хат, вигукуючи стародавні закляття проти гяурів.

На цілий місяць у Кара-Мураті запанував спокій. Жандарми залишилися на румунському хуторі, і Наєві довелося їздити далеко, щоби на двіста душ запасати провізії. У татар не багато чого можна було знайти, а те, що вони мали, вони відмовлялися продавати. Отже молодий циган їздив далеко і частенько доводилось йому ночувати на чужій стороні. Повернувшись, він був надто заклопотаний і не мав часу на балачки з татарами; надто він захопився і навіть не здавав собі справу з того, як вони на нього дивляться. У нього була одна мета: прикрасити свою хату. Що більше йому щастило доставати різнобарвних шовків і килимів, тим щасливіший він був, і тим більше його кохала Пара.

Татари тепер дивилися на нього, як на людину з ворожого табору, бо чи-ж не був він разом з гяурами від самого ранку до пізнього вечора, а коли його не було дома, то він завжди працював на них. Де-котрі нишком говорили, що за всі напасті відповідальний Селім; якби йому не закортіло загарбати ту купку золота і перснів і він-би відмовився видати дочку за цигана, то румуни, не знайшовши фуража та їжі, поїхали-б собі і покинули-б каменоломні.

Селім і Най були причиною такої біди і напасті: чи-ж не напасть оцей галас, оця вапняна курява, що набивалась у горшки, у ніс, у вуха і скрипіла на зубах? Про це казалось тільки пошепки. Най і Пара не помічали, що сусіди вже дивляться на них іншими очима. Щасливі, закохані, вони прикрашали гніздо, яке вони собі зліпили і не помічали похмурих обличь.

Якось пізно уночі Най, вийшовши подивитися на коней, раптом побачив, що над румунським хутором знявся дим. Дві закутані постаті крадучись, повертались до татарського села. На хмарному небі раптом спалахнула заграва, і циган пізнав бородаті обличчя злочинців. Страшенна лютість його опанувала, він ладен був кинутися і схопити їх за горло, але, стримавши себе, увійшов до хати.

„Осман і Кагділ підпалили гяурську хату“, сказав він жінці, розбудивши її. „Знов буде метушня. Може на цей раз сплять усе село“.

„Не кажи тільки гяурам, хто це зробив“, сказала Пара, схопивши його за руку.

Най закрив лице руками і заплакав: „Навіщо вони таке роблять?“.

Пара від страху затремтіла, почувши раптом гудок. Вогонь було швидко погашено. На другий ранок прийшли жандарми і заарештували двох винних татар.

Вартовий теж пізнав їх при світлі тої самої заграви. Цієї ночі спалено було двадцять татарських хат. Татари не злякались, а обурились. Десяток парубків кинулось на двох жандармів. Пролилась кров.

Було вже зруйновано пів-села. За одну румунську хату палилось десять татарських. До останньої хвилини ніхто не знав, чію хату буде спалено. Через кілька днів вартового коло машини було забито. Знов прийшли жандарми. Цього разу вони, розганяючи людей шаблями, палили не розбираючи, хату за хатою.

Най і Пара тремтіли за свою хату. Вони-ж так працювали, щоб її прикрасити. Там було навалено зелених шовкових подушок, диванів, дамаської тканини, атласу, килимів і лисячих шкір. Вікна і двері було так розмальовано, що аж любо дивитись. Їхню хату обминули. Коли якийсь жандарм хотів її підпалити, сержант гукнув: „Не зачіпай цієї хати. Це хата цигана Ная“. За те з кожного боку спалено було по чотири сусідніх хати. Другого ранку, Най, відчинивши двері, побачив, що від села залишилася тільки купа руїн. Стояло ще коло десятка покривлених димарів, що мов воронячі дзьоби стирчали з-під соломи. Навколо блукали коні, корови, кози і свійська птиця. Хліви, стайні, стодоли стояли зруйновані. Дим загнав бджіл до вуликів, де вони поїдали мед, що його вони збирали місяцями. Най не спав цілу ніч. Він довго думав. Татари були винні, але й румуни не мали рації так ро-

бити. Він хотів спочатку поговорити з своїми людьми, з татарами, до яких він пристав. Він їм з'ясує, що румуни хазяїни, керманічі; що країна їм належить, і що боротися проти них чисте божевілья. У них було тисячі жовнірів і жандармів, шаблі, рушниці і гармати. Коли він їм це з'ясує, він піде і поговорить з румунським начальством, розкаже їм про настрій татар. І тоді обидві сторони помиряться. Глиняні хати можна відбудувати швидко. Може каменоломня відпустить їм на це побиті брили вапняка.

Ще до зими можна відбудувати село. Люди можуть тим часом трохи потіснитися. Треба відбудувати стайні. Жалко худоби. Він ладен взяти до своєї хати тестя з двома жінками. Інші теж могли взяти до себе родичів. Незабаром усі знов заживуть щасливо. Можна всім торгувати. Румунський хутір зростатиме. Він дуже любив свою хату. Він завжди веселий повертався додому. Канарські цигани, люди напів-кочові, любили свої хати і завжди веселі поверталися до них.

Най пішов шукати Селіма, тестя свого, і ватажка племені.

„Батьку, я сьогодні мушу побалакати з нашими людьми“, сказав він побачивши тестя. Він був схвильований. Він весь запалився, взявши на себе таку важливу місію, голос його звучав гучно.

„Увечері, як сяде сонце. Я сам їх скличу“, сказав Селім, здивовано питаючи себе, що сталося з зятем.

„Гаразд. Склич їх перед моєю хатою“.

Тепер Най швидко попростував на румунський хутір. „Мені треба бачити офіцера, капітана, генерала“, з'ясовував він вартовому біля дверей.

„Тільки не сьогодні, цигане. Він не має часу. Там у хаті ще два офіцери і в них іде нарада. Вони хочуть геть чисто змести татарське село.“

„Скажи йому, що я його хочу бачити; мушу, мушу бачити“, благав Най.

Потім він пішов до робітників і говорив з ними. „Не гаразд було руйнувати все село тому тільки, що знайшлося два чи три дурні, які підпалили кілька хат“, казав він.

„Подивись, як циган за татар заступається“, глузували з нього. Але він був такий серйозний, такий красномовний, так переконував, що де-які старі робітники почали говорити, що циган, справді, має рацію. Цілий день він умовляв їх. З гарячими сльозами на очах він говорив про те, що татарам тепер загрожує зима, що подохнуть їхні корови і коні, що з голоду і холоду помруть діти. Він говорив до тих людей, що копали, до тих, що працювали коло пилки, що навантажували каміння на вози, що різали дрова на машину. Наприкінці дня він стомлений, зморений, хрипкий, був переконаний, що підбив усіх на те, щоб замиритися. Найтруднішу частину завдання було виконано. Він повернувся до дому. Увійшовши до хати, він був здивований, що Пара так хвилюється.

„Не турбуйся, голубонько; нашого гнізда ніхто не зачепить. Цілий день я у них був і вмоляв їх, щоб вони не палили наших хат. Я просив і благав їх за інших“; і весело він кинув оком на все, що було в його хаті. Пара мовчала.

Селім, постарілий, зігнувшись немов під тягарем, наче взяв на свої плечі лихо всього світу, стояв перед дверима розутий, але не наважувався ввійти. Най хвилинку почекав і потім здивований вийшов до нього.

„Чого це ти, батьку, надворі чекаєш“?

Не дивлячись на Ная, Селім відповів. „Я їх кликав, але ніхто тебе слухати не хоче“.

„Чого-ж вони не хочуть мене слухати, коли я для них маю добру новину“? спитав Най.

„А тому, що останніми часами зникло й те невелике довір'я до тебе, яке в них було“.

„А через що?“ спитав Най, випроставшись у весь свій ріст.

„А тому, що ти чужий і водишся з гяурами. Мої люди знають, що ти їх неприятель“, слова у Селіма вилітали так, ніби він їх досі довго стримував.

„Хай змилується Алах“ гукнула Пара, кинувшись чоловікові в обійми.

Най визволився від неї і підвів її до батька:

„Зачекайте обоє тут, поки я не вийду до вас“, і ввійшовши до хати, зачинив за собою двері. Залишившись на самоті, він вилив карасин із лампи, лампи єдиної на все село Кара-Мурат, облив дивани, різнобарвні шовкові подушки, зірвав фіранки, важкі дамаські тканини, бухарські й цієнцинські килими і склавши з них високі купи, розкидав їх по диванах. Очі його були повні сліз, але обличчя мало рішучий вираз.

Він черкнув сірником, підніс його до шовкових торочок якогось дивану. Коли все загорілось, Най повільно відчинив двері і став віч-на-віч з батьком і з жінкою.

„Чоловіче, що ти зробив?“ гукнув Селім, коли із дверей вибухло полум'я. Старий хотів кинутись до хати і погасити вогонь. Най спокійно загородив йому дорогу і став на порозі.

„Тепер мені буде досить ясно, щоби бачити обличчя людей, з якими я розмовлятиму. Іди, поєлич їх сюди. Я заплатив за право говорити до них.“

І вони прийшли. Хата горіла, а Най говорив до людей, що дивились на нього здивовані, з виразом жаху і побожної поваги на блідих обличчях.

За рік татари збудували нове село. Коли відбудовано було останню хату, Най з жінкою переселився до Канари, щоби жити серед своїх людей.

Посередині Кара-Мурата стоять рештки глиняної хати, самі тільки стіни без даху. Це, як її люди називають, „хата чужинця“.

М І Н К У.

Шляхи, якими течуть річки, схожі на шляхи людських сердець. По весні річки виходять із своїх берегів, рвуть греблі і, взявши свою данину, спокійно плывуть далі і врешті вливаються у велике, Чорне море, де всі річки кінчають своє плиннотечне життя. Я це знаю, бо улив по Дунаю до самих джерел його, до німецького Шварцвальду. Там він бере свій початок; витка, блискуча стрічка зміїться навколо скель і каміння; спускаючись у долину вона ширшає, глибшає і приймає у своє лоно всі струмочки надто веселі і грайливі, щоби жити своїм власним життям; річка зростає, надимається, досягає свого повного розквіту і впадає у чорну хлань смерти.

Незмінним залишається тільки річище. Води міняються. І кожна краплина проходить свій шлях від колиски до смерти. Так само і люди родяться на світ і течуть дорогами, які протоптали їхні предки. І тільки коли весіння повідь заливає їхні серця, вони виходять із берегів, вони рвуть греблі, беруть свою данину від юности, а потім набирають моці і сили, щоб держати у межах молоде покоління побічних струмків так, щоби вони плвли серединою річки, яка раз-у-раз зростає, повільно, з дня на день...

Шляхи річок схожі на шляхи людських сердець. Я це знаю, бо плив по Дунаю до самих джерел його, до німецького Шварцвальду, плив до джерел Серета, що бере свій початок серед Карпатських гір Буковини, шипить, кипить, набухає і крушить скелі, що загорожують йому шлях. Звідси я вивів таку мудрість: те, що рухається, руйнує те, що стоїть на місці.

А тепер оповім я вам історію Мінку Віоре; того самого, що так гарно грав на скрипці, що султанові на очі аж сльози набігли. Султан ніколи не плакав, а сміявся лише тоді, коли плакали інші люди; султан наказував своїм баядеркам танцювати, коли на очах його замучували людей. Погано прийшлось би Мінку, якби його не вполював візир Сендар і не попередив заздалегідь. Другого ранку султан прокинувся скажений від злости і наказав, щоб було або пошматовано, або спалено людину, що викликала на його очах сльози. Не може залишатися живою людина, що бачила, як він плакав. Така була воля султанова. А де-ж був Мінку? Візир сховав його у себе. Ніде його не знайшли.

Мінку тоді був ще хлопець. Струнконогий хлопець; засмаглий, синьоокий, темноволосий, з повними вустами і голосом, що брелів так глибоко і ясно, як дзвони у Москві. Він поїхав з батьком до Константинополю, куди його запросив до себе якийсь німецький генерал. Старий Ліка був такий певний, що Мінку втопили в Босфорі, що повернувся на берег Дунаю, в околиці Браїли, де жило його плем'я; там він оплакував Мінку, свого сина, найкращого циганського скрипача.

Через тиждень як повернувся Ліка. якогось дня, коли всі сиділи і оплакували хлопця, раптом

з'явився Мінку, одягнений в убрання візирого сина,—турок з голови до ніг. У Віти, дівчини Мінку, несподівано вихопився такий крик, що всі довідались про те, чого досі не знали. Мінку, трохи схвальований, трохи зблідлий і трохи тонший, був такий щасливий, що не почував під собою ніг; вони так і ходили, так і танцювали під ним. Мінку почав про себе оповідати, і всі звеселились.

„Ой, ті турки, турки! Ну й нарід! Ну й нарід!“ гукнув Ліка.

„Сто чортів їм!“ вихопилось у Віти.

„Дурна, ти, дурна. Це я не про султана, а про візира,“ сказав Ліка. Цигани танцювали, співали і пили за здоров'я доброго візира; за здоров'я і довге життя його жінок і нащадків.

Мінку сунули скрипку до рук. Коли він заграв, ми про все забули. Наші багаття погасли. Люльки випали з наших рук, а повні склянки залишились не надпитими. Навіть стара Міора, що в лихоманці цокотіла зубами, слухала мелодії, що вилітали з скрипки Мінку. Смичок його розсипав співучі зорі, що спливали до небес і наганяли одна одну. Навіть хвилі Дунаю заслухались. „Мінку грає, Мінку грає,“ тихо вони шепотіли, набігаючи на берег. Коли Мінку скінчив грати, батько його Ліка дуже засмутився. „Що з тобою?“ питали його люди. „Хіба ти не щасливий, що маєш такого сина, бо ми щасливі, що він належить до нашого гурту.“

„Ні, ні, я не щасливий“, відповів Ліка, обіймаючи сина. „Господь дарував йому таку силу. Це надто багато. Це надто багато. Не буде з цього добра“.

„Якби ти не батько його, я-б тебе задушив

своїми руками, що ти таке верзеш“, grimнув на нього П'єтру, що навчив Мінку грати.

Потім ми знов пили й співали. Молодь танцювала: Віта з Мінку, Цінка з Букуром, Роза з Степаном. Танцюючи, хлопці затилювали дівчат до лісу. Коли зішло сонце, старі люди спали, а молоді купалися в холодних водах Дунаю.

Слава Мінку зростала з дня на день. Ще не встиг випасти перший сніг, а він вже грав при всіх „дворах“ Добрузьких бояр. З Констанци нас закликали до Одеси, де ми у великій залі грали для тисячної юрби; люди коло входу платили по п'яти карбованців, а то й більше, щоб послухати нас.

Нас. Та невже нас?.. Нашу оркестру раніш називали П'єтровою. Але коли ми перейшли на російську землю, нас стали називати оркестрою Мінку. Я сказав, що приходили нас слухати? Ні, неправда. Люди приходили послухати, як грає Мінку. З Одеси ми поїхали по інших містах. І куди ми не приїздили, нарід йшов навалою, щоб послухати гри Мінку. Чоловіки кидали в гори свої „кашули“ (хутрові шапки); жінки закидали його квітами, обнімали, цілували його, хотіли причарувати. Такий він був гарний. Таких чудових і вогнистих пісень він співав. Але він не піддавався їхнім чарам. Віта жила в його серці, в його крові. На золото, що ми заробляли, він купував їй браслети, персні і шовки; важкий, золотими нитками гаптований, шовк, що з нього шують одежі на Московщині.

І кинджала він їй теж купив. Маленького, тонколезого, з міцним держакон; гострого на кінці, як голка.

„Коли хто з московських офіцерів підступить до тебе, то ти...“

„Або коли ти мене зрадиш“ перебила вона його.

„Зрадить!“ Ми засміялись. Чи ж міг зрадити той, хто грав так правдиво, що навіть султан розплакався? Та й хто міг зрадити Віту? Вітині очі, Вітині губи, Вітині коси, Вітину шийку і білі груди її? Зрадити Віту? Щоб Мінку та міг її зрадити?

Коли ми спинилися в Яссах, давній столиці Молдавії, за Мінку прислав бояр Йонеску, чий володіння тягнуться вздовж Прута через половину Молдавії. Лікин батько колись служив у його батька.

Всі ми з'явилися. Бояр закликав нас до великої залі з вікнами, що виходили на Прут, і сказав:

„Багато мені, Ліко, казали за твого сина“.

„Це від мого батька на нього перейшов дар“ відповів Ліка.

„Так, твій батько. Я добре його пам'ятаю“, сказав бояр, поглядаючи на Мінку. „Він майстер був грати. Коли-б твій син, хоч на половину зрівнявся з ним...“

Йонеску покликав свою жінку і заговорив з нею по-французькому.

Ми почали настроювати струменти; четверо нас було. Мінку з скрипкою, Йона з кобзою, Степан з флейтою, а я накручував струни на своїх цимбалах. Коли ми лагодили струменти відчинилися двері і вийшла боярова дочка з якимсь австріяком у військовій уніформі. Як мені розказати? Як описати? Коли-б вона навіть зійшла з небес, зачарована грою Мінку, то вона не могла бути кращою. Ні ві сні, ні у мріях ніхто не бачив такої тендітної квітки на тонкому

стеблі. Мінку звів на неї очі. Ліка глянув на сина і зітхнув: „Господи, пошли йому сил.“ Вона спинилась коло дверей, мов заворожена циганом.

„Це—Мінку; дід його служив у мого батька,“ сказав бояр по-румунському до своєї дочки.

Видко було, що старий бояр не долюблює військового, але бояровій жінці він був до вподоби і вона весь час говорила з ним по-французькому.

І ось ми почали грати, але незабаром спинились. Не тому, що бояр дав нам знак, а тому, що нам теж заманулось послухати. Мінку грав. Як мені розказати, як мені це описати? Тут розплакались-би тисячі султанів в сто разів лютіших від Абдула. Вони-б плакали, сміялись, танцювали і знов би плакали.

Ліка очей не спускав з боярової дочки. „Господи, пошли хлопцеві сил.“

Мінку грав для неї і тільки для неї. Спочатку вона схилила голову, як квітка опівдні, а потім знов підвела очі.

„Господи, милосердий!“ гукнув бояр, коли Мінку скінчив грати.

„Якби це він, Ліко, був моїм сином.“

„Якби це вона була його дочкою!“ відповів Мінку замість батька, задивившись на дівчину.

Боярова жінка заверещала, ніби тисячі змії її раптом ужалили. Схопивши за руку дочку і військового, вона вийшла із залі, назвавши нас клятими циганами.

Але я бачив, що дівчині не хотілось іти; коло дверей вона обернулась.

„Прости його, прости його,“ прохав Ліка навколішках перед бояром. Але старий бояр весело підморгнув і поляскав Мінку по плечі.

„У нього думка бігає так швидко, як і паль-

ці, а язик теж меткий. Пишайся, Ліко, що у тебе такий син. Встань.“

Бояр наказав принести вина, сам налив Мінку шклянку і весело засміявся, так ніби нічого не сталося.

Надвечір ми покинули „двір“. З якогось вікна упала біла хусточка. Мінку схопив її, притулив до вуст і сховав за пазуху. Ми повернулись у табор. Мінку ходив, схиливши голову. Його батько мурмотів молитву: „Господи, пошли йому сили.“

„Ти знаєш, як би боярів батько відплатив за таку образу?“ спитав мене П'єтру і сам відповів: „Сто ударів батогом, а потім з живого здер-би шкуру.“

„Боярів батько не хотів-би мати Мінку за сина,“ відповів я.

„Ні, часи міняються. Нові бояри не схожі на старих. Одначе Мінку не слід було цього казати. Він забрехався.“

„Дай йому добру пораду,“ звернувся П'єтро до Ліки. „Він-же твій син.“

„Можна радити чоловікові, коли він купує або продає коня, коли він збирається в дорогу, але коли він закохався, то можна для нього тільки молити сил і щастя.“

„Чи в роді Йонеско є ваша кров?“ спитав П'єтро.

„Побачимо,“ відказав Ліка. „Це видко буде з того, як поводитиметься дівчина.“

„А чи є їхня кров у Мінку?“

„Ні; чому це ти питаєш?“

„Бо я не хочу його втратити,“ гукнув П'єтро.

„Господи, пошли йому сил,“ знов молив батько Мінку, звівши очі до місяця.

Другого ранку Ліка вмовляв свого сина.

„Твій дід був кріпаком у її діда. Вона донька багатого бояра. Така пристрасть може раптом спалахнути в серцях у наших людей, але треба її вгамувати, поки полум'я ще не розгорілося в пожежу. Поле рябіє квітками і травами, але для інших істот найкращі квіти—отрута. Твоя рука тягнеться до них, але твій розум тобі каже, що це—отрута. Мене самого колись захопила така сама пристрасть. Вона теж була боярська дочка. Це було до того, як ти ще народився на світ. І справді, ти обличчям більше схожий на ту іншу, що не була тобі матір'ю, а не на ту, що дала тобі життя. Мінку, Мінку, сину мій, я поборов ту любов, бо не мав на неї права. Вона була боярська дочка. Не могла вона жити нашим життям. Ти не маєш права на внучку того, хто був паном мого батька. Ти не маєш на неї ніякого права.“

„Я маю всі права, бо я її кохаю,“ відрізав Мінку. Він підвівся, надяг на голову найкращу хутрову шапку, одяг найкраще вбрання, підперезався червоним шовковим поясом, зачісав своє довге волосся і подався геть із хати.

„А Віта?“ спитав батько. „Що-ж Віта?“

„Віта? Я покохав іншу жінку.“ З цими словами він вийшов. Кохання не залишає місця іншим почуттям. Як би він тоді при султановому дворі не був такий близький до смерті, то він би тепер не так легко важив життям. Але зрозумівши, що від життя до смерті один тільки крок, що все залежить від випадка, він хотів, поки живеться, жити повним життям.

Цілий день Мінку не було в таборі. Люди заходили запрохувати нас на весілля, на бенкети. Але почувши, що хлопця нема з нами, вони, сер-

дито лаючись, відходили розчаровані. Коли за-вечоріло, Мінку повернувся. На лобі у нього був кривавий слід, неначе від батога. Але Мінку був щасливий, безтурботний і грав на скрипці. Це було перед неділею. Ми кілька тижнів тому умо-вилися грати на весіллі у грека-купця. Сто чер-вінців нам обіцяли. Грек прислав за нами сани. Мінку почав відмовлятися.

„Нехай дочка його виходить заміж без моєї музики,“ відгризався він. „Хіба ви не грали на весіллях без мене? Обійдеться й тепер.“

Ми його посадили на сани і приїхали до куп-ця, як раз на шлюбну вечірню. Мінку грав гірше за поганого кобзаря. Якби не його слава, нас би відлупили і вигнали-б з хати; а так на нас не звертали ніякої уваги. Трохи згодом до вели-кої залі почали сходитись гості. Чоловіки в мун-дирах і чорних убраннях. Жінки в шовках, ат-ласах з діамантами і самоцвітами в золотих пер-снях, серіжках і брошках. Грек був багатий куп-ець і мав багатих приятелів. Наречена у сукні кольору неба улітку, коли блідий місяць на сві-танку цілує землю, і наречений у синьому мун-дирі румунського артилериста сиділи по-між дво-ма великими дзеркалами, уквітчаними червоними і білими трояндами. З стелі звішувались букети піонів, снопи лілій, жасміну і квітів зо всіх країн світу. Гості говорили поміж собою тільки по-французькому. Греки і бояри виховувались у Франції і по-румунському балакали тільки з крі-паками та циганами. Коли почались танці, гості розступилися, щоб дати місце першій парі. Чи знаєте ви звичай? У першій парі танцюють ті заручені, що в найближчий час справлятимуть своє весілля. І хто-ж виступив з цієї блискучої

юрби? Дочка бояра Йонеску з австрійським офіцером, гусаром. Їх закидали квітками, вітали оплесками. Мінку загравав Спочатку ніхто не звертав уваги на його гру, але через кілька хвилин гості почали до нього повертати голови. Потім вийшли молоді і зробили кілька турів. Далі пішли в танець інші пари; і старих і молодих Мінку своїм смичком повабив до танцю.

Велика зала стала морем різнобарвних хвиль шовків і атласу, звідки виринали розгарячені голови, щоб захопити повітря, немов ті дельфіни у Чорному морі. Так зачаровані були танцюристи, що коли Мінку обірвав гру, всі вони спинились нерухомі, немов би під раптовим подувом північного вітра все закрижаніло, вилискуючи всіма барвами веселки. Поволі вони почали танути. Кавалери повели своїх дам до крісел, знов почалися розмови, і в білих руках затріпотіли віяла, зелені, жовті, червоні і чорні з золотом.

Старі чоловіки тіснилися навколо нас; Мінку, стояв білий як сніг. А на його білому обличчі променіли сині очі.

„Сюди, сюди“, гукав Йонеску, підійшовши з карафою пінистого вина і двома шклянками. „Вип'ємо Мінку.“ І сам він налив Мінку і вони цокнулись, подивившись один одному в вічі. Видко було, що бояр полюбив Мінку і що він цього не соромиться.

„Дайте хлопцеві трохи повітря,“ гукнув бояр. „Станьте на бік! так так.“ Але це робилося тільки для того, щоб Мінку побачив його дочку на другому кінці зали. Навіщо це робив бояр? Чого він добивався?

„Господи, пошли йому сил,“ прошепотів Ліка. „Бояри хочуть загубити мого сина.“ Мінку ди-

вився своїми великими синіми очима, а австрійський офіцер з золотими погонами і в білих штанах сидів поруч доньки Йонеску. Він до неї говорив, але вона очей не спускала з Мінку. Раптом гусар скочив з місця, і ніхто ще не встиг оглянутись, як він опинився коло нього і вдарив його кулаком у зуби. Жінки заверещали. Чоловіки заметушились. Хтось вистрілив. Коли дим розвіявся, Мінку побачили на підлозі скривавленого. Чом я не кинувся на того гусара і не розірвав його на шматки? Чому Ліка не пирнув його ножем? Ми цигани. Ми захищаємо кожного з наших. Але вони, тамті люди були завжди нашими панами. На їх боці закон. Вони його вигдали. Хіба-ж ми знаємо закон? Біла людина б'є. Біла людина смертю карає Біла людина сажає до в'язниці.“

Мінку, скривавлений, лежав на підлозі. Він, хвала богові, живий був. Куля тільки в груди його поранила. Боярова дочка, відштовхнувши Йонеску, кинулася до хлопця. Вона порвала свою сорочку, щоб спинити кров, і плакала, як дитина, Мінку розкрив очі і посміхнувся. Ми його поклали на сани і повезли додому, до нашого табору. Там ми покликали Міору, і вона своїми мазями і замовлянням почала гоїти рану.

Як Віта про все довідалась? Мабуть жінки знають секрет, якого не знають чоловіки? Вони дізнаються про те, що від них чоловіки таять. Ти поцілував жінку за тисячу миль від дому, а твоя жінка вже знає про це. Їм відомий секрет, якого ми, чоловіки, не знаємо. Бо серед нас ніколи відьом не буває. Тільки жінки знають закляття. Тільки вони ворожать на березі на піску, на розтопленому оліві і на гущі, що на дні ча-

шки. Віта все знала, хоча ніхто їй про це не казав, хіба що П'єтрак, що кохав її, і якого вона зневажала.

І коли Міора гоїла рану Мінку, Віта благала її:

„Міоро, матусю Міоро! Вигой другу рану, глибшу за ту, що від кулі. Вигой рану, що її завдали йому чорні мигдаловиді очі. Від тієї рани, що ти гоїш, він не помре. Другу вигой, Міоро, другу. І коли треба, то за таку ціну я запродам сатані свою душу.“

„Цить!“ І Міора затуляла дівчині рота своїм кощавим кулаком. Два дні Мінку лежав. На третій день сам бояр приїхав трійкою чорних жеребців одвідати хлопця.

Мінку вже сидів у ліжку. Бояр Йонеску не тільки стиснув йому руку, але й поцілував у щоку.

„Я тут довго не буду. Щоб жінка не знала. Ось, що я тобі хочу сказати: коли вдруге зустрінеш гусара, то не чекай поки він вистрелить. І слухай далі, Мінку. Я скажу їй, що бачив тебе. За два тижні вона вийде за нього заміж, якщо ти до цього допустиш.“

Такий був Йонеску. Він ненавидів гусара і любив свою доньку. Але він боявся жінки. Вона була не румунка, а французянка і коли починала верещати та тупати ногами, то всі втікали від неї і ховались. Ось яке буває життя. Тільки малі, миршаві чоловіки можуть боротися з жінками. Дужий і великий чоловік цього не може. А бояр Йонеску був чоловік великий, дужий. Бояр тільки тоді пішов, коли Мінку покликав Міору.

„Мені треба швидко видужати,“ сказав він.
„Що мені робити?“

„Полеж тихо, кілька день,“ відповіла Міора.

Отже він лежав тихо. Не ворухився. Не говорив. Що сказала Міора, було для нього законом.

Через тиждень він був на ногах. Очі в нього трохи позападали. Коло рота з'явилася зморшка, але він був ще кращий від того.

Віта прийшла до нього порозмовляти.

„Я хочу залишитися сам,“ сказав він їй з відтінком ніжності в голосі. Він на самоті блукав берегом, бродячи по коліно в снігу. Один він вивізнав саньми і верхи.

Щоки його порожевіли і до рук вернулася їхня сила. У суботу ввечері він узяв скрипку і заграв. Ніколи я не забуду, як він грав, бо в-останнє я чув його. І сам я після цього ніколи вже не грав. Я, як ти знаєш, торгую кіньми. Люди казали, що на Балканах я найкращий цимбалиста. Люди казали, а я вірю. Але того вечора, почувши гру Мінку, я прийшов до дому, порвав на моїх цимбалах струни і спалив їх. П'єтру та інші тільки тому не зробили так само, що грають вони далеко гірше за мене, і тому вони не могли цілком зрозуміти, як і що грає Мінку. В одному помахові його смичка було більше танців, ніж у проміннях сонця. Більше смутку, більше радості, ніж на цілому світі.

Навіщо мені грати, коли я не можу грати так, як він. Тепер, як ти знаєш, я торгую кіньми. Коня можна купити і продати. Коли кінь добрий, ти за нього просиш більше, і за доброго коня ти завжди дістанеш добрі гроші, коли прийде знавець, що розуміється на конях. Коли кінь поганий, то діждешся того, хто на конях не розуміється. Але грати на цимбалах або на скрипці, це инша річ. Ти або вмієш, або не вмієш.

Це була субота після водохрищ. Щоби дістатися до води, треба було глибоко довбати лід. Морози стояли лютючі. У неділю Мінку одягся в найкраще вбрання і попросив у Ліки грошей.

Батько, розв'язавши свого „кіміра,“ висипав все золото хлопцеві в пригорщ. „Забирай.“

Вони обнялись, поцілувались, і Мінку покинув місто. Разом з ним покинули нас життя і радість. „Хай бог його милує,“ молився Ліка і ми разом з ним. Жінки не знали, що Мінку нас покинув. Віта дізналась про те через кілька годин. Вона ні слова не сказала. Не плакала. Не ридала. Вона закусила губи і примружила очі і коли Станку, що раніш залицявся до неї, підійшов з насмішкою в очах, вона плюнула на нього і пішла до шатра. Такі наші циганки. Палахкі і гарячі.

Куди-ж дівся Мінку? Ми про це дізналися пізно вночі, коли до шатра вдерлося з десяток жандармів, а з ними бояр.

„Він украв у мене четверо найкращих коней, і найкращі сани,“ лементував Йонеску. Але він мені підморгнув.

„Украв коні... Мінку, украв коні?“ кричав Ліка.

„Так. Так. Та ще й мою дочку!“

Бояр мабуть, знов підморгнув, бо Ліка перестав лементувати.

„Це нічого,“ сказав жандармський сержант. „Але він застрелив чоловіка, австрійського офіцера. Син твій, підчас шлюбного бенкету вскочив у вікно, застрелив нареченого, схопив на руки молоду, знов вискочив з нею через відчинене вікно, сів у сани та й махнув далі, тільки ми його й бачили.“

Жандарми удавали, ніби шукають Мінку. Як би бояр не був з ними у змові, вони-б нас побили і всіх заарештували. Вони залишилися в таборі до світанку, нишпорячи навколо, удаючи, що шукають когось у лісі.

„А чи гусар живий?“ спитав я бояра. „Мінку був йому винний одну кулю.“

„Він сплатив свій борг, він сплатив його з відсотками. Австрієць кров'ю сховався, коли я його покинув, але гадаю, що він видужає. Чи далеко звідсіль до кордону, до Іцкані?“

„Сто кілометрів“ відповів я.

„Треба телеграму послати, щоб їх затримали,“ сказав сержант.

Але я знаю, що він був певний, що Мінку давно перейшов через російський кордон. По рухах і по уривках де-яких слів мені стало ясно, що бояра не дуже турбувала втрата його дочки або коней разом з саньми. Він лише боявся французянки жінки. Така в нього вдача була. Він міг битися з чоловіками. Я бачив на власні очі, як він колись у горах з голими руками пішов на ведмедицю. Холодними зимовими ранками, коли наші люди виходили на вовків, наш бояр був завжди один із перших. Його куля завжди доходила мети. Певне око і певна рука. І як він з нами пив і сміявся! Таких бояр я ніде не бачив. Але він боявся жінки своєї; лихої вікчемної істоти з нафарбованими вустами.

На третій день трійка з жеребцями раптом якось опинилась перед боярськими ворітьми. Хтось її там залишив. А на санях лежав лист від красуні, дочки боярської, де вона писала, що почуває себе щасливою з Мінку, що він узав її з собою до французької країни, до Парижу. Бояр

прийшов до нашого табору, щоб розказати нам про це. Він обняв Ліку і назвавши його „куметру“, поцілував у щоку.

„Добрий хлопець Мінку,“ сказав він. „Він славив свій борг з відсотками. Той чортів гусар не помер. Він поїхав до свого гусарського краю. Моя дочка вийшла заміж за справжнього чоловіка. Моя жінка, французянка, поїде за донькою до Парижу. Вона не знає, що то дочка Йонеску. Якщо вона дала чоловікові своє слово, то це на віки.“

Як би справа на цьому скінчилася, то тут не було-б великої біди. Циган оженився з боярською дочкою. Це трапляється. Королі одружувались з дочками рабів, і від цього тільки поліпшувалась їхня кров. Але коли поїхав Мінку, то всі наші хлопці на весіллях, куди їх запрохувано грати, почали заглядатися на молодих, ніби хотіли їм сказати: „Нумо, втічем зо мною.“ Історія про Мінку обійшла всіх. Жінки й дівчата, здається тільки чекали нагоди, щоби втекти з ким-небудь із наших хлопців.

Марін утік з боярською жінкою в Букарешт, і чоловік її застрелев обох. Костіна спіймали брати дівчини, коли він уранці від неї вікном вилазив, і побили його до смерті. Жінки купців і бояр лазили до нашого табору, а наші хлопці лазили до їхніх „дворів.“

Наші люди почали розбігатись. Ніхто не слухався Ліки, ватажка нашого, коли той віддавав свої накази, щоб ніхто без його дозволу не кидав табору.

„А твій власний син, твій Мінку,“ відповідали вони йому і кожний робив по-своєму. Скоро у Ліки вже зовсім не залишилось юнаків. А дівча-

та, наші дівчата залишались самотні і не хотіли у неділю прибиратися у святочні вбрання. На Великдень ми бувало справляємо по два-три весілля; а тепер підчас тижня „пацаруди,“ коли всі дівчата так гарно вбрані, уквітчані фіялками, коли вони у коси заплітають срібні нитки і вдягають нові сорочки з „бораншику,“ домотканого шовку, тепер не знаходилося ні одного хлопця, що міг-би з ними покатись крашанкою. Ні одного, хто поцілував-би дівчину в уста. Ні одного, хто щипнув-би її за оголену руку. Ні з ким було потанцювати. А білі люди, селяни та бояри, не ходили до наших жінок. Вони нас ненавиділи, вони нас боялись. Ми в них забирали жінок. Тільки їхні жінки і дівчата приходили за нашими чоловіками. За нашими парубками. За одно літо вони розпорошились по всій землі. Нащо ми звелись? Коли ми переходили табором з місця на місце, то здавалося, що і каміння сміється з нас. Коли ми зустрічались з іншими племенами, вони не змішувались з нами. Наші дівчата ходили як привиди; чоловіки були похмурі. Потім де-котрі з одружених молодих чоловіків, почали шукати пригод і ноцями пропадали у місті, шукаючи якоїсь боярської дочки, що радо втекла-б. Білі люди почали насилати на нас жандармів. Нас боялися. Нас гнали з дворів, де ми звичайно грали. Навіть корчмарі проганяли нас із корчем, де ми у неділю грали до танцю. „Ваші чоловіки зачарували наших жінок. Селяни не приходять до нас танцювати. Ідіть, шукайте іншого місця.“ казали нам.

В Браїлі ми зустріли Марку, одного з найкращих наших людей; він перший після Мінку залишив наш табор. Він був одягнений за ру-

муна і мав у місті крамницю, — торгував шкірами та чобітьми.

„Марку,“ сказав я йому „ти зробився крамарем?“

„Моя жінка, дочка крамаря, так хоче,“ зітхнув він. „Сандові ще гірше живеться. Він за попихача. Ще гірше П'єтракові, що втік з Водиною дочкою. Вона його на крок не відпускає від себе. Одягла його, мов бояра. Жалко на нього дивиться. Він мусить учити французьку мову, і вона всім каже, що він еспанець.“

„Ой, лишенько, що то далі з нами буде!“

Нічого не залишається, як піти до Дунаю втопитись. Потонути з нашими жінками, дітьми, возами і кіньми. Наше плем'я розпадається. Плем'я Луку, якого знали всі на світі, яке щороку ходило до святої Маріци. Гине плем'я Луку, найстаріше, найгордовитіше, якого знали і шанували по цілому світі.

Наприкінці осені ми влаштували „сфат“ (нараду), де було вирішено, що я з Лікою піду розшукувати наших людей, і що ми їм накажемо повернутися до нашого табору або з жінками, або без них.

Марку відповів: „Як Мінку повернеться, то й я повернусь.“

Санду сказав: „І ви ще питаєте? Я до вас радо повернусь, замість того, щоб плигати тут, як малий цуцик. Коли всі повернуться, тоді втечу і я, і ми перейдемо який небудь кордон. Гей, знов почнеться вільне життя. Але насамперед мусить вернутися Мінку.“

І так нам усі відповідали: „Спочатку мусить вернутися Мінку. Инакше в таборі не буде ладу.“

Ми знов влаштували „сфат,“ і було вирішено, що я з Лікою піду до французького краю. Спочатку ми пішли побачитися з бояром Йонеску. „Моя французянка померла,“ сказав він нам. „Хай повернеться Мінку, то тоді й я пристану до вашого табору. Може, й правду кажуть люди, що в жилах у мене циганська кров.“

Ліка схилив голову: він напевне знав, що воно так. Бояр розказав нам, як знайти Мінку і його дочку. Через п'ять день ми вже стояли коло дверей Мінку, у невеличкому місті тої країни, де живуть еспанці. Ми позвонили. Ліка стояв, схиливши голову. Вона в нього посивіла, а очі були червоні від сліз. Там було так багато прекрасних ланів і річок, але він ні на що не хотів дивитися. „Чого ти сумуєш?“ якось я спитав його.

„Коли в його жилах є ще инша кров, то йому байдуже, чи загине наше плем'я, чи ні. І тоді я буду останній ватажок... Ліка останній... останній баросан...“

Я зрозумів. Ось ми стояли коло дверей, і незабаром все буде вирішено. Сумнів схиляв Лікину голову. Я боявся, щоб він не помер, почувши відповідь Мінку. Яке було радісне побачення, коли ми ввійшли до хати! А вона... Господи, яка краса! В одну хвилину Ліка все з'ясував сину. Йому кортіло, як найшвидче почути відповідь.

„Що каже твій батько?“ спитала жінка Мінку, бо вона не розуміла по-циганському.

„Він каже, що коли я не повернусь, то весь табор розпадеться, як бочка без обручів. Він каже, що мені треба вернутися.“

„А твоя думка?“ спитала вона.

„Моя думка така, що треба їхати та й годі. Твій батько теж пристане до нас. Всі ми зустрінемося на руській землі коло Кишиньова.“

„Куди ти, туди й я. Твоя воля—моя воля,“ відповіла вона і тоді ми побачили, що вона справжнього роду Йонеску, в якому є циганська кров. Наші жінки завжди слухаються своїх чоловіків і ніколи їм не перечать.

„Повертайся, батьку, додому. Збиріться всі над Прутом. Я буду там скоріш як через місяць,“ сказав Мінку.

Заночувавши у нього, ми на другий день вирушили додому. Найшвидчий потяг для нас був не досить швидкий. Ліка молодішав і бодьорішав з дня на день.

Прибувши до Браїли, ми побалакали з Марку, і він сказав, що завтра втече. Він певний був, що жінка за ним не піде, а хатне життя йому остогидло. Його вабив до себе табір, вітер, що гуляє під наметом, рипіння осей, іверні, що летять з-під важких колес.

Те саме сказали Санду, Мирон, Степан і П'етрак. Всі вони ладні були пристати до нас, коли пристане Мінку. Їхні жінки не підуть з ними. Зайвим було-б про це з ними балакати. Ми з усіма умовились

„Під Кишиньовом, біля східних воріт. Не беріть з собою нічого з дому. Клунок з білизною на плечі, а струмент у руку. Бо треба заробляти гроші. Ми розтратили все своє золото.“

Виконавши свої доручення, ми повернулись до табору, що стояв над Прутом. Ліка знов почував себе молодим. Він з добрими новинами пішов до Йонеску. Я сказав своїм людям, що тре-

ба було робити. Ми тої самої ночі перейшли через Прут.

„Гей, гей, жеребчики, кобилки, до Кишиньова!“ гукав Ліка на своїх коней. „Гей, гей, в'йо, в'йо, Мінку повертається додому. Мінку, Санду, Марко, Мирон... буде наш табір такий великий, як і тоді, коли він мені достався від мого старого батька. Я знов буду баросаном великого племені.“ Ми їхали два дні. На третій день стали прибувати наші втікачі. Наші дівчата теж помолодшали, пофарбували нігті, викупались і прибрались у найкращі шати. А наші юнаки, повернувшись, цілували своїх дівчат так, ніби тільки на тиждень кидали їх. Матері попередили своїх дочок: „Не докоряйте їм, забудьте, — так, ніби нічого й не було.“

Наше плем'я знов було у зборі. „Тепер будемо святкувати весілля не на великдень, а на різдво“ шепонув мені Ліка, усміхаючись з-під довгого вуса.

Другого дня вранці прибув бояр. Гей, як ми його вітали. Бояр Йонеску в циганському вбранні. Як же-ж воно йому личило!

„Що то дочка моя скаже, як побачить мене,“ сміявся він.

І ми веселились, танцювали, співали, пили вино і чекали на Мінку. Бояр любив випити.

„Я одружусь тільки з жінкою вашого табору,“ сказав він мені. „Сам я циган, як усі ви.“

І коли ми пили та танцювали, раптом прибув зі своєю жінкою Мінку.

Що мені ще сказати, як мені передати те, що сталося? Про це можна сказати тільки в кількох словах.

Мінку забув, що подарував колись Віті найгострішого на світі кинджала. Вона перша підійшла до нього привітатись. Вона підставила йому губи для поцілунку, і поцілувавши її, він помер.

А може він знав, що його чекає. Але-ж Мінку був справжній циган і турбувався долею свого табору.

НАСІННЯ.

Після невимовно тяжкої подорожи я дістався до маленького села Ісман-Чесми, що на півночі Добруджі. У Бабадагському лісі моя кобилка на півдороги почала хропти і, закусивши вудила, понеслась чвалом, наскочила на пень і переломила собі ногу. Я припинив її муки і пішов далі пішки, 20 миль лісом під страшною зливою. Забризканий грязюкою, обдертий, з босими ногами до крови збитими, я цього вересневого ранку, на світанку, постукався у двері до Ізмаїла-Ал-Талаала. Чорнобородий селянин-черкес, вже цілком одягнений, у жовтих шараварах і оксамитному бурнусі, з тяжким зеленим тюрбаном поверх червоної фески, з'явився у темному чотирьохкугнику дверей і підхопив моє знесилене тіло своїми дужими руками.

Пройшло чимало годин, поки я очунав. Простав я цілий день до пізнього вечора, і тепер до мене доносились голоси чоловіків, жінок і дітей. Всі вони сиділи на підлозі навколо низенького стола з білих соснових дошок; на столі стояли миски з гарячим пилавом, пряженою бараниною і жбани з медом, що сочився із стільників золотистим соком, мов свіже-видушена олія. Від запаху страви на очі у мене набігали сльози. Я був дуже голодний.

„Місце гостеві!“, гукнув Ізмаїл, побачивши мене. Всі підвелися.

„Гош Джельді“, вітав мене кожний, кланяючись.

„Гош Бурдум“, відповів я і сів поруч хазяїна. Він наклав мені кафтана на голі плечі, запропонував помити руки і не торкався страви, аж поки я не відкуштував меду, якого він мені підніс у великій дерев'яній ложці.

„Такий у нас звичай—насамперед пропонувать гостеві меду, щоб не було йому гірко в нас“.

„Щоб не було гірко“, повторили інші.

Коли я наївся, хазяїн сказав мені, що тепер свято Рамадана, дев'ятий місяць у році, коли на всьому світі магометани постяться від сходу до заходу сонця і їдять лише уночі. Це була остання ніч Рамадану. Потім були співи і танці; але я, наївшись, був надто стомлений, щоб брати участь у святі. Заплющивши очі, я притулився до стіни вкритої м'якими килимами, і знову заснув, а на шкірою обтягнутому барабані хтось відбивав ритм, і бронзові баядерки гойдали свої дивні мускулісті торси.

Уранці Ізмаїл-Ал-Талаал, змазавши мое тіло маслом і перев'язавши мої рани, попрохав пробачення за свою скромну страву і запропонував мені вислухати історію про співця, що сорок літ тому гостював у його діда.

„Якогось ранку стомлений, обдертий, бездомний співець вертаючись від Чорного моря зайшов до нашого села. Ми пустили його до хати, частували його за нашим столом бараниною і медом.“

„Весняні дощі і струмки розмили шляхи, поспували мости, і тому він залишився у нас, оповідаючи нам казок і співаючи нам пісень, що їх він чув по різних селах. Щоб розважити його,

наші люди научили його наших пісень, наші баядерки танцювали для нього, наші юнаки показували найкращих жеребців, а наші жінки— свої шовки і тканини свого власного виробництва. Ми пишались нашими кінями, бо в їхніх жилах текла найкраща арабська кров, пишались ми також хистом наших жінок, що вміли виробляти різні тканини.

„Коли річки увійшли в свої береги, а болота й шляхи підсохли, співець почав збиратися в дорогу.

„Ми зробили, як нам наказував закон. В мішок нашого гостя ми наклали сушеного м'яса, хліба і меду, щоб він кожного разу, як їстиме в дорозі, благословляв наш хліб і мед і м'ясо. Сивобороде обличчя мандрівника зросилось слізьми, коли він покидав нас. „Ви зо мною поводитимися краще ніж брати, і я співатиму про вашу гостинність людям, що живуть на шляхах, які ведуть від моря до моря; співатиму про ваш запашний мед, про ваше солодке м'ясо; про ваших швидких коней і м'яку вовну ваших овець; про ваших дужих чоловіків і вродливих жінок. І над усе я співатиму про те, що ваші двері, так само як і серця ваші, широко розчинені для гостей. Нехай Алах буде з вами“.

„Давно це було, що співець заходив до нашого села; я ще тоді був молодим. І звичай нашого народу були такі самі, як насіння наших полів, як бджоли нашої пасіки, як барани у наших отарах і як жеребці у наших стайнях,—молоді, але не нові. Тепер у нас все нове, але старе, не від віку старе, а так, просто старе, старе... А чому? Тому, що ми прийняли до себе і годували цього чужинця. У корчмах і канаках, де збирався люд, він співав про запашність нашого меду, отже

люди приходили здалека і купували наші рої для своїх пасік.

„Вони давали нам два-три рої за один, у нас стало більше роїв, більше бджіл; але ти думаєш, що наш мед зберіг свою солодкість?

„І вони давали нам два три барани за одного. У нас стало більше отар. Але ти думаєш, що наша вовна зберегла свою м'якість?

„Вони брали насіння з наших полів і стодол. Вони давали, а ми брали; здавалось, що ми багатіли, а тим часом ставали біднішими. І від частих зносин з чужинцями наші люди, багатіючи, стали жити міною, а не працею. Наші старі звичаї покинули нас разом з нашими прудкими кіньми, разом з нашими крилатими бджолами. Те, що їх замінило, було нове, але вже не молоде; сире, мов те вино, яке ще не перешумувало. Бо навіть дуже старе вино робиться каламутним, коли його переносити з місця на місце.

„Але воля алахова є воля алахова. Невже гріх був у тім, що ми дали притулок бездомному співцеві. У корані написано: „Алах вам семерицею віддасть за гостинність.“ І справді, ми давали, а до нас усе поверталось семерицею. Всього у нас стало більше кількістю, але не якістю. А чому? Тому, що мед від бджоли, що живиться медом, не запашний і не добрий на смак. У нас стало більше зерна, але ми його вимінювали, а не вирощували на полях. Наші люди бігли на базар і не чекали, поки алах їм дасть те, що обіцяв.

„Так само у нас більше стало коней, овець і пасік. На базарному майдані наші житниці були повні зерна, якого ми не сіяли. Неорані поля лежали занедбані. У наших стайнях іржали коні, що не звикли ні до наших полів, ні до наших

людей; ми їх не кохали, — вимінювали, продавали. Сьогодні вони в одній стайні, завтра в іншій.

„А наші діти, одягнені в одержі із шорсткої вовни, щулились і не хотіли танцювати...

„А за лінощами завжди йдуть хвороби. Тепер ми з бідних найбідніші...

„І все через те, що гостював у нас той волоцюга-співець. Коли знову такий співець зайде до нашого села, ми його нагодуємо, а потім я йому скажу: „іди і співай про нас, коли хочеш, але співай таким самим, як і ти, волоцюгам-співцям, а не купцям по канаках та корчмах.“

„Мене звуть Ізмаїл-Ал-Талаал. Я нащадок тих самих ста тисяч черкесів, що їх сто років тому загнав сюди лютий цар, щоб залюднити болота Добруджі. Ми їх залюднили. Кості моїх предків лежать під дорогами, що болотами ведуть від Чорновод і, берегів Дунаю до Силістрійських рівнин. Багато війн там було після цього. Ми чули гарматні вибухи. Але ми у Добруджі боролися з лихоманкою і ми взяли гору; що правда, нас залишилась горстка, але ми взяли гору. Ми взяли гору над довгою темною зимою, до якої ми не звикли; і мешканці гір, ми звикали жити на рівнинах, де сама тільки жовта глина. Алах помагав нам боротися, поки ми не завелися з купцями і не почали багатіти на хліб, якого ми не сіяли, і на худобу, якої ми не рослили“.

На четвертий день, я, відпочивши і одягшись, сказав Ізмаїлові, що збираюся в дорогу. Але він і чути не хотів про це.

„Залишайся з нами до кінця свята. А потім побудь ще день, поки ми не справимо ті два весілля, що мають бути першими у цьому році. Коли ти підеш, це для нас буде образа“.

Я мусів погодитися. Та ще мені хотілося подивитися на гони. Він теж хотів мені показати пшеницю, що виросла з того насіння, що йому дісталось від діда.

„Коли дід помер, цього насіння була тільки жменька. Але я старанно засіяв ним ґрунт і руками вибирав кожний колосок, щоб не загинуло ні одно зерно. На другий рік у мене насіння було вже в двадцять вісім разів більше. Ні одно зерно не загинуло, не було ззідено. Я його знов посіяв. І так що-року“. Промине ще рік, і в нього буде досить насіння, щоб наділити всіх селян і поправити біду, що сталася багато років тому, коли все було продано купцям. Один тільки дід його подбав за те, щоб зберегти старе зерно. Тепер метою Ізмайлового життя стало відновити стару славу свого села. І справді, те зерно, що він його показував мені, було гарне зерно, важке і тверде, зерно, що виросло на товстих і коротких колосках. Зерно на хліб, а не на продаж. За годину до півдня босоногі парубки в червоних фесках зійшлися з усіх кінців села, вони співали на все горло і вели за собою прикрашених стрічками коней на свіже скошене поле, що лежало коло підгір'я. Ніколи я ще не бачив такої мішанини різних порід: коротконогі молдавські коняки з копитами надто широкими для таких ніг; худі шкапи з Добруджі, самі тільки ребра та ноги, так звані верблюди, що живуть тільки жменькою соломи і запахом вівса; великі „Москалі“, російські коні, високі тонконогі велетні з маленькими головами, що очі в них так і бігають, і різноманітна мішанина молодих жеребців, що пристосовуються до суворої природи цього краю.

Вони йшли звідусіль, прикрашені стрічками, причісані, намаслені; з підвязаними хвостами і гривами; вони тримали голову високо, роздували ніздрі, іржали, басували, ставали на дибби, нетерпляче били копитом землю, а жваві хлопці перегукувалися між собою і з селянами, що сходилися на поле купками і по одному. Коли всі зібрались, у татарському селищі з'явся приглушений галас, і незабаром татари понеслися на конях своїх до поля.

Молоді зустрічали їх вигуками „хузза“, а старі вітали їх тихим „саям“; татари були магометани і теж святкували байрам. На цьому тижні був мир між татарами і черкесами. Кинули жеребки. Коней поставили парами: одного черкеського, одного татарського. Потім почали битися об заклад. Галас стояв страшний. Били по руках. Реготали, сперечалися.

Я стояв поруч мого хазяїна Ізмаїл-Ал-Талаала. Він був спокійний і задуманий. За ним стояло дві його жінки, такі самі спокійні і задумані, як і він. Але дочка його Тепта ніяк не могла дочекатися початку гонів. Вона була без покривала. Мала років п'ятнадцять, була висока, кремезна, з кучерявим волоссям. Обличчя мала овальне, уста червоні, а чорні очі сиділи глибоко. Сім'я Ізмаїл-Ал-Талаала, здається, тільки єдина була чисто черкеської породи. Решта, особливо юнаки, були мішаної крові. Там були ясноволосі жінки, а на руках у них діти, чорні як африканці, а батьки чорні, як бедуїни Сахари, стояли поруч своїх синьооких, ясноволосих синів.

Заклади, ляскання по руках тривало ще кілька годин. Гостям татарам подавали міцну бузу і

кислу брагу, що робиться з пшоняної муки і висівок, які перешумували. Голови у них почали туманитися.

Нарешті пішла перша пара. Перший круг був на милю. Переможець мав дістати срібного меджидіє з рук Тєпти. Татари з своїми круглоголовими жінками і напівголими дітьми зібралися по один бік, а черкеси по другий бік поля. Приглушений галас і стукіт м'яких, непідкованих копит замирали. Піднесення зросло, коли коні пройшли перших півкруга. Татарський кінь випережав. Черкеси підбадьорували свого. Але це не помагало. Татари глузували. Напівголий татарчук дістав з рук Тєпти срібного меджидіє. Вирушила друга пара. Татари знов взяли гору, вони виграли у третій і четвертий раз. Обличчя Ізмаїл Ал-Талаала раз-у-раз бліднішало. Черкеси ні разу не виграли. Татари з них глузували. „Що ви за люди! У вас коні як коні, а ви з них робите черепах“. Черкеси нічого не могли їм відповісти. Вони що-разу програвали. Вони стояли присоромлені, знеславлені, зневажені.

Ехмед Кондір, татарський ватажок, сів поруч Ізмаїла. Шла остання пара.

„Що це з вашими кіньми?“ Ніби співчуваючи спитав він. Ізмаїл зловив іронічний тон.

„Чи овес був поганий цього літа? Або, може, ваші вершники не пускають коней повною ходою, бо бояться, щоб ті їх не скинули?“

Ізмаїл мовчав.

„Я-б тобі порадив у нас купити кілька коней, щоб поліпшити породу“, сказав Ахмет.

Коли в останній парі черкеси програли, Ізмаїл підвівся „Кращий проти кращого, Ехмете! Я пущу свого кращого коня, якого сам виростив.

Коня тої породи, яка була у нас, коли ще не заповняли наших стаєнь чужими кіньми і не запоганювали нашого ґрунту чужим зерном. Я пущу найкращого свого коня проти вашого найкращого. І коли ви на свого коня поставите п'ятсот меджідіє, то я приймаю заклад“.

„Шістсот“ запропонував Ехмед, поклавши руку на гаманця.

Нарід з обох боків обступив своїх ватажків.

„Шістсот п'ятдесят“! гукнув Ізмаїл. І повернувшись до Тепти, дав наказа: „приведи сюди Пашу“.

Черкеси знову підбадьорились. „Хузза, хузза“, вигукували вони.

„Іди, приведи мого Трепоя“ наказав Ехмет комусь із своїх людей. Потім, звертаючись до Ізмаїла, сказав: „Ставлю двіста червінців золотом, що мій кінь поб'є вашого, давши чотири круги“. Вони стиснули один одному руки і зараз же почали кидати золото, рахуючи його, на розіслану бурку.

„Бір—один“ сказав Ехмет, кидаючи першого дукача.

„Ікі,“ гукнув Ізмаїл, кидаючи свого червінця. Татари і черкеси обступили своїх ватажків і рахували вголос разом з ними.

„Іч. Дорт. Беш. Альти...“ Червінці з звоном падали; ватажки по одному викидали їх із своїх шкіряних гаманців. Всі навколо рахували вголос.

„Ізмаїл-Ал-Талаал через годину буде на чотиреста червінців багатший,“ глузували черкеси.

„У нього буде на двіста червінців менше,“ засміялись татари.

„Ставлю десять червінців на Пашу, Ізмаїлового коня!“ гукнув якийсь черкес.

„Приймаю,“ відповів йому татарин, і кинув два червінці.

Поки коней вивели до стовпа, було поставлено коло ста закладів на золото, срібло й мідь. Навіть жінки і діти бились об заклад. На око між конями не було майже ніякої різниці.

Ізмаїлів кінь був трошечки ясніший, а його гарна чорна голова трохи менша за голову Ехметового коня. Обидва були араби, з лискучою шерстю, нервові, тонконогі, з сіткою тонких жил на грудях.

Ізмаїл Ал-Талаал підійшов до свого коня, погладив, поцілував його і ніжно поскубав за вухо. Паша бив землю правим переднім копитом; він ніби знав, чого від нього вимагають, а саме, щоб не осоромити перед миром черкеської раси.

Ехмет тим часом сідлав свого Трепоя. Коли він пройшов коло Паші, той почав нервуватись, став на дибі і несамовито заржав. Ехмет розгнівався: „Яких це штук ти навчив свого коня? Щоб ненавидів нас?“ спитав він, люто повернувшись до Ізмаїла.

Одначе, сідлаючи свого коня, він не міг без заздрости дивитися на Пашу. Ехмет тонкими, як кігті пальцями скубав свою рідку, чорну бороду і причмокував товстими губами:

„Чудовий кінь, ефенді Ізмаїл. Приємно буде обігнати його.“

„Обжени, якщо вдасться,“ відповів черкес. „Твій кінь теж не поганий.“

„Абдул, син мій, поїде на Трепої. Ходи сюди, Абдуле!“, гукнув Ехмет.

Абдул, кривоногий хлопець років шістнадцяти, легко скочив на сідло і посміхався до своїх то-

варишів, що понукали і підбадьорували його. Ізмаїл гукнув дочку свою: „Тепто... Тепто... ходи сюди. Сядеш на Пашу.“

Черкеси здивувались і подумали, чи не помиляється їхній ватажок. Ехмет Кондір знову розсердився.

„Що це, насмішка, чи, може, підступ який?“ спитав він, хапаючись рукою за кинджал. „Ти хочеш поглузувати з людей моїх, посадивши на коня дівчину!“

Ізмаїл спокійно відповів: „Алах свідком, вона моя дочка. У мене, як ти знаєш, нема синів. Тільки їй я можу довіритись, кінь нікого до себе не підпускає.“

Ватажки сіли поруч, поклавши між собою бурку з золотими червінцями. Знов виникла зупинка коло стовпа. Паша брикався, ставав на диби, ржав і хропив, ніби якийсь неприємний пах лоскотав йому ніздрі, коли він наближався до воня, на якому сидів татарський хлопець. Він заспокоївся, відступивши тільки кроків на дванадцять від нього. Ехмет люто подивився на Ізмаїла, але той зустрів його погляд, як борець, що кулаком відбиває удар противника.

„Готово!“ гукнув старий Хазаар, що був за розпорядчика.

„Готово!“ заразом відповіли Тепта і Абдул.

„Айда, Топтан!“ гукнув старий Хазаар, лягнувши гарпаником у повітрі. Коні рушили. Вони понеслися стрілою. На початку Паша трохи відстав, бо метнувся в бік, коли до нього наблизився татарин, але швидко він вирівнявся. Охоплений інстинктом сильнішим від ненависти, він біг голова об голову з Трепоем. Між ними не було і п'яди різниці, коли вони робили першого круга.

Здавалось, що не двоє коней біжать, а якийсь восьминоге і двохоголове чудище, що ледве черкається землі. Майже побожна тиша запанувала серед глядачів. Мовчки, вони очима слідували за темною постаттю, що манячила в далені. Паша і Трепой пройшли і другого круга бік-о-бік.

„Чудовий у тебе кінь!“ віншував Ахмет Ізмаїлові.

„І твій не поганий, Ехмет Кондіре!“

Ненависть між цими двома людьми зникла, коли вони захопились кінями. Правду кажучи, татарин більше їв очима чужого коня. При третьому крузі черкеси почали кричати. Паша поволі, поволі починав переганяти. Спочатку на морду. Потім на цілу голову. Татари підбадьорували Абдула. Але Ехмет так захопився Пашею, ніби то був його власний кінь. Паша випережав крок за кроком. Заглушливий галас знявся, коли на останньому крузі Паша перегнав на повну довжину кінського тіла.

„Добрий кінь, Алах свідок. Відважна дочка, можна за неї віддати дванадцять синів,“ сказав Ехмет і схопив Ізмаїла за руку. Коли Паша перегнав другого коня на довжину чотирьох кінських тіл, люди, що стояли обабіч поля, були дуже здивовані, побачивши, що їхні ватажки стискають собі руки. Отже, вони всі почали стискати один одному руки. Черкеси сплатили борг. Остання перемога покрила всю попередню неславу.

„Спасувати перед оцим конем, Абдуле, це не ганьба,“ гукнув Ехмет синові, що посоромлений сховався з коня.

Ізмаїл-Ал-Талаал обняв свою дочку і віддав їй бурку з золотом. „Біжи до матері!“ наказав він.

Потім пішли інші розваги. Татари групами кидали поле. Черкеси стискали гроші в руках і підходили до Паші, щоб поцілувати його перед тим, як його відведуть до стайні, що була за Ізмаїловою хатою і відділялась від неї лише тонкою стіною.

Ехмет залишився поруч Ізмаїла. Він стежив очима за конем, як чоловік за жінкою, якої жадає.

„Чотириста червінців за твого жеребця!“ лаконічно запропонував він Ізмаїлові.

„Паша не продається,“ відповів черкес.

„П'ятсот?“

„Ні.“

„Шістсот?“

„Він не продається. На добраніч, друже мій! Мені пора читати вечірню молитву.“ І Ізмаїл повернув до хати.

„За такого жеребця, як Паша, нам давали десять інших, і були вони всі в десять разів гірші,“ пояснив мій хазяїн, „бо в нас усі коні були такі, як Паша, а не такі шкапи, яких ти сьогодні бачив. А тепер ти покоштуєш першого хліба з тої пшениці, що лишилась мені від діда; з майбутнього року всі ми матимемо такий хліб.“

Мене покладали спати у хатинці за стіною тої стайні, де стояли Ізмаїлові четверо коней, серед них і Паша.

Рижова брага була дуже смачна, і я, мабуть, вихилив надто багато, бо заснув, не роздягаючись. Над горами вже починало синіти, як я прокинувся і почув, що один з коней ірже і брикається. Я пильно прислухався і встав, щоб піти подивитися. У стайні я вже застав Ізмаїла.

„Десь поблизу вештається татарин. Через те, друже мій, схвилювався Паша,“ сказав він мені, пильно вдивляючись у сусіднє кукурудзяне поле.

Підчас нашої розмови вийшла Тепта боса і спитала, що тут діється. Хоча ми розмовляли врівголоса, але сполошили, злається, гори і долини; зарипіли двері, заспівали півні, замукали корови, повиходили жінки і чоловіки, почали роздивлятися навколо і пішли потім подивитися до своєї худоби. Через кілька хвилин донісся із кузні дзенькіт заліза. Густі хмари чорного диму клубами виходили з низьких димарів і молот на ковадлі заспівав свою вранішню пісню.

Ізмаїл подивився навколо, обнюхав повітря і потім пішов до хати митися.

Тепта залишилася коло стайні, пильно роздивляючись на всі боки.

„Він чудовий вершник,“ вихопилось у неї раптом, може занадто голосно.

„Хто?“ спитав я обернувшись. Вона відповіла дивлячись у бік:

„Абдул... Абдул... Абдул...“ повторила вона, що-разу голосніше.

По-між золотою кукурудзою майнула кучерява чорна голова. Тепта удавала, ніби нічого не бачить.

„Чи довго ви ще в нас будете?“ питала вона фамільярно притулившись до мого плеча і відвела мене геть на другий бік хати.

„Днів чотири!“ відповів я.

„Тоді цього ранку я принесу вам на сніданок пряженої кукурудзи“, сказала вона і подалася на поле. Через півгодини я їв уже теплу ніжну кукурудзу, яку вона подала нам на стіл. Я подивився у дівочі очі, що так і бігали, коли вона з мідяного чайника наливала у чашку чорної кави.

„Добра кукурудза, я наломала найкращої,“ сказала вона зашарившись.

„Я буду пильно стежити за Пашею!“ згадав ніби випадково Ізмаїл, зачерпнувши ложкою меду.

Дні Байраму ще не минули, і люди робили тільки легку працю.

Я помагав своєму хазяїнові лагодити старі ятірі, як раптом надійшов Ехмет Кондір. Він одягся в найкраще своє вбрання. За широким шкіряним поясом, усіяним самоцвітами всіх відтінків, стирчали пістолі, кинджали, ножі. Тюрбан поверх темної фески був білий, як піна.

„Кте хабар—які новини?“ спитав він замість привітання.

„Хабар джок—нічого нового,“ відповів Ізмаїл, не відриваючись від праці.

„Я прийшов відносно коня,“ сказав Ехмет.

„Гаразд, ефенді, кінь мій і він не продається. Чого-ж ще тобі треба?“

„Кожна річ має свою ціну,“ всміхнувся Ехмет, „все залежить від того, скільки хоче заплатити покупець.“

„І від того, чи хоче продати хазяїн,“ відповів Ізмаїл.

„Кожна річ має свою ціну“ уперто повторив Ехмет „шістсот червінців, ну?“

„Ні.“

„Шістсот п'ятдесят?“

„Ні.“

Настала довга мовчанка. Ізмаїл спокійно працював коло ятірів. Ехмет не зводив з нього сердитого страшного погляду. Непомітним рухом Ехметова рука потяглася до пояса, Ізмаїл раптом випростався. Обое подивилися один одному у вічі.

„Сімсот червінців?“ увічливо спитав Ехмет, так ніби нічого не сталося.

„Кінь мій не продається!“ відказав Ізмаїл. Ехмет низько вклонився і вийшов з хати. Ізмаїл мовчки пішов поруч його.

Провівши гостя, мій хазяїн знову спокійно сів до праці. Раптом він кинувся до стайні. Я чув, як він розмовляв із своїм улюбленим конем. Через хвилинку він вивів його пастися.

„Треба тепер пильно за ним стежити“, сказав Ізмаїл. Мені видалось, що голос його тремтить, і що він трохи зблід. „Я буду його добре пильнувати, бо знаю, на що здатний Ехмет, коли його розгнівати“. Тим часом Тепта підійшла до Паші і почала до його стиха промовляти. Кінь занепокоївся, ніби від неї відгонило тим самим неприємним духом.

„Як тобі вчора сподобалась дочка моя?“ спитав Ізмаїл.

„З неї чудовий вершник“, відповів я.

„О, вона від старого насіння, як і мое зерно і мій жеребець. І вони не продаються. Вони належать черкесам Ісман-Чесми.“

Ми працювали до півдня. Над вечір люди пішли по гостях, вони гуляли, сміялись, грали в різні ігрища і глузували з парубків, що через кілька днів мали оженитися.

Ніколи я ще не бачив Тепту такою веселою. Після перемоги на гонах на неї дивилися з пошаною. Вона здобула собі почесне місце. Сьогодні вона веселилась і верховодила в усіх забавах. Голос її дзвенів над іншими голосами, коли вона говорила і сміялась.

Над вечір люди посідали перед хатиною одної з наречених і затягли шлюбної пісні. Ця пісня складалася з чотирьох рядків. Перший рядок на початку співав один голос, а потім приставали

всі, повторюючи його тихим хором. Заспівачем була Тєпта. Ті самі пісні співалося перед хатою, другої, третьої, четвертої нареченої; що-разу за-співачем була Тєпта, хоча й були голоси кращі за неї.

Коли чоловіки стали на вечірню молитву, вона подалась на кукурудзяне поле.

Цієї ночі я у стайні почув тихий шепіт, два голоси. Мене розбудило Пашине іржання. Трохи згодом гримнув із пістоля постріл і луною розлягся по долині. Я висунувся з вікна. Ізмаїл оглядав стайню і з лихтарем в руці пильно вдивлявся у темряву.

„Ти нічого не чув?“ спитав він мене.

„Я чув, як іржав твій кінь.“

„Треба пильно стежити,“ промурмотів він, повертаючись до хати.

Рано вранці я почув на стежці легкі кроки Тєпти, що доверталася на жіночу половину.

Опівдні Ехмет Кондір знов прийшов до Ізмаїла.

„Кте хабар?“ спитав він.

„Хабар джок, ніяких новин. Пробач, коли я вночі тебе розбудив вистріливши з пістоля,“ сказав Ізмаїл, подивившись у вічі гостеві.

„Я не прокинувся. Я міцно спав. А що сталося? Невже злодій?“

„Мені почулося, що хтось добивається до моєї стайні, Ехмет Кондіре.“

„Цього ще бракувало,“ злякався татарин „Ізмаїле, продай мені коня!“

Він, благаючи, склав долоні. „Я не можу ні їсти, ні спати, я мушу мати цього коня. Від нього залежить мій спокій, моє життя, моя гордість. Продай мені коня, Ізмаїл-Ал-Талаале.“

„Він, Ехмет Кондіре, не продається.“

„Але коли до тебе приходять людина, як я, і каже, що його щастя, ні, що життя його залежить від того, чи матиме він коня чи ні, і коли він, як я, пропонує все, що має, сімсот, вісімсот... вісімсот... Ізмаїл-Ал-Талаале, тисячу червінців золотом, що тоді?“ благав Ехмет, ламаючи руки.

„Я знов скажу, що він не продається. Я ніколи не продам його.“

„А коли-б я тобі віддав ще свого коня? Він не гірший... майже не гірший від твого Паші, що тоді Ізмаїл-Ал-Талаале?“

„Навіщо тобі мій жеребець, коли твій майже не гірший від мого?“

„Бо я його люблю. Що я тобі ще можу сказати? Ти весь свій вік так само, як і я, ходиш коло коней і ти розумієш.“

„Я теж його люблю. Він мій. Насіння, яким пишатиметься мій нарід.“

„Тоді,“ прошипів крізь зуби Ехмет, „тоді між нами буде війна. І коли Паша буде мій, то він у мене забуде прокляту звичку брикати і іржати, почувши запах татарина.“

„Ні один татарин ніколи не поїде на ньому,“ гримнув Ізмаїл у слід гостеві.

„Ви і купці виміняли у нас усе, що було в нас найкращого; зерно і насіння, худобу і жінок і натомість дали нам сміття.“

Цього і наступного дня Тепта не відходила від Паші. А останньої ночі Байраму вона в процесії з смолоскипами об'їхала верхи на ньому сім багать, що горіли перед хатою кожної з чотирьох наречених. Де-хто з молодих татар прийшли до черкесів подивитися на церемонії, і я помітив, що Паша вже не так від них шарахається і

менше хвилюється. Коли багаття почало згасати, Тепта повела його назад до стайні.

Лягаючи спати, я почув у стайні тихі голоси. То був голос Абдула.

„Бачиш... він зникає до мене, через кілька днів він буде такий лагідний, як і мій кінь.“

„Тобі, Абдуле, пора йти,“ казала Тепта.

„Надворі йде дощ. А тут на сіні так гарно,“ благав хлопець.

„Але мені пора до хати. Як дізнається батько, то він уб'є.“

„Як ти боїшся за своє життя, а я думав, що ти сміліша.“

„Дурню... та я за тебе боюсь.“

До мене долинув тихий сміх, перемішаний з плачем. Коли погасло останнє багаття, і молодь розійшлась по хатах, Абдул виліз із стайні через діру на даху. Тепта вийшла дверима.

Трохи згодом Ізмаїл-Ал-Талаал і ще четверо черкесів, з якими він, очевидно, змовився, прийшли до стайні ночувати.

Ніколи я не забуду цієї урочистої шлюбної ночі. Над нашими головами синє склепіння неба, усіяне срібними зорями. Блідий місяць, мов самотнє око невідомого вартового, кидав своє срібне проміння на купи темно-зелених дерев і шпилі жовтих гір.

Важкий чорний дим клубами знімався від ста одного багаття, що горіли далеко навколо. В центрі стояв годжа, весь у білому, і вінчав молоді пари. Чоловіки були у червоних і зелених, а їхні молоді жінки у блакитних і жовтих шатах. Чоловіки співали монотонних пісень, а жінки відбивали на бубнах такт. В повітрі пахло пряженим м'ясом і підгорілим медом. А по-за колом

багаттів безкінечна процесія прикрашених стрічками коней, на яких вершники, підкидаючи мечі і ножі, показували свою спритність і стрибали через коло вогнів.

І ось, коли всюди панували веселощі, якась самотня похила постать раптом з'явилася перед Ізмаїлом, що розмовляв з годжею. Це був Ехмет Кондір. Все стихло. Процесія спинилася. Бубни замовкли. Татарин низько схилювся перед годжею, а потім сів поруч Ізмаїла. Він серйозно вмовляв його кілька хвилин, але Ізмаїл хитав головою. Татарин благав, схиливши голову і піднявши до гори руки.

Тоді заговорив годжа. Ізмаїл з повагою вислухав до кінця, знов похитав головою, і знов повторив: „Джок, джок, джок (ні, ні, ні)!“ Тепта, тримаючи Пашу за вуздечку, стояла підчас розмови поруч мене. Троє чоловіків підвелися. Ехмет разом з Ізмаїлом вийшов із кола. За кілька днів він постарів на багато років. Велика турбота гризла і жерла його. Він спинився і з тугою подивився на коня. Потім його вогкі очі, благаючи, почали шукати Ізмаїлових очей, на які теж набігали сльози.

Довго обоє мовчки дивились один на одного.

Потім Ізмаїл підійшов до свого коня. Погладив його, накинув йому на очі шаль, що висіла у нього на лівій руці. Гримнув постріл, глухо віддався луною, і Паша, як сніп, упав на землю.

Двоє старих людей ридало, обнявши за шийку забитого коня, а Тепта в обіймах Абдулових плакала і благала: „Змилуйся, тату, бо я його так кохаю.“

І тої ночі справили ще одно весілля.

З М І С Т.

	СТОР.
Іляна	5
Жінка	26
Хазяїн	46
Чужий	69
Мінку	88
Насіння	110

Ціна 70 коп.

